శ్రీ

పతంజలిసూత్రవృత్తి -

योगसूत्रवृत्तिभोजराजकृताप्रारंभः ॥ छ ॥

१६

श्रीगजाननायनमः ॥ श्रीरामकृष्णगुरवेनमः ॥ देहार्द्धयोगःशिवयोःसश्रेयांसितनोतुवः ॥ दुःप्राप
मपियत्स्मृत्याजनःकैवल्यमश्नुते ॥१॥ त्रिविधान्यपिदुःखानियदनुस्मरणान्नृणां ॥ प्रयांतिसंघोविघ्नंतेन
मःशिवमव्ययं ॥२॥ पतंजलिमुनेरुक्तिःकाप्यपूर्वाजयत्यसौ ॥ पुंप्रकृत्योर्वियोगोपियोगइत्युदितोयया ॥३॥
जयंतिवाचःफणिभर्तुरांतरस्फुरत्तमःस्तोमनिषाकरत्विषः ॥ विभाव्यमानाःसततंमनांसियाःसतांस
दानंदमयानिकुर्वते ॥४॥ शब्दानामनुशासनंविदधतापातंजलेकुर्वतावृत्तिंराजमृगंकसंज्ञमपि
व्यातन्वतावैद्यके ॥ वाक्चेतोवपुषांमलःफणभृतांभर्त्रेवयेनोद्धृतस्तस्यश्रीरणरंगमल्लनृपतेर्वा
चोजयंत्युज्ज्वलाः ॥५॥ दुर्बोधंयदतीवतद्विजहतिस्पष्टार्थमित्युक्तिभिःस्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिंविद
धतिव्यर्थैःसमासादिकैः ॥ अस्थानेनुपयोगिभिश्चबहुभिर्जल्पैर्भ्रमंतन्वतेश्रोतॄणामितिवस्तुवि
प्लवकृतःप्रायेणटीकाकृतः ॥६॥ उत्सृज्यविस्तरमुदस्यविकल्पजालंफल्गुप्रकाशमवधार्यचसम्यगर्था
न् ॥ तस्मात्सतांजितकृतेर्विरतिर्मयेयमातन्यतेबुधमनःप्रतिबोधहेतुः ॥७॥ अथयोगानुशासनं ॥१॥

अनेन सूत्रेण शास्त्रस्य संबंधाभिधेयप्रयोजनान्याख्यायंते॥ अथशब्दोऽधिकारद्योतको मंगलार्थश्च यु
क्तिर्योगः समाधानं॥ अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायैर्येन तदनुशासनं॥ योगस्यानुशासनं योगा
नुशासनं॥ तदाशास्त्रपरिसमाप्तेरधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः॥ तत्र शास्त्रस्य व्युत्पाद्यतया योगः ससाधनः
सफलोऽभिधेयः॥ तदुत्पादनं फलं॥ व्युत्पादितस्य योगस्य च कैवल्यस्य साध्यसाधनभावः॥ एतदुक्तं भव
ति॥ व्युत्पाद्यस्य योगस्य साधनानि शास्त्रेण प्रदर्श्यंते॥ तत्साधनसिद्धो योगः कैवल्याख्यं फलमुत्पादयति
तत्र को योग इत्याह॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥ २॥ चित्तस्य निर्मलसत्त्वपरिणामरूपस्य या वृत्तयो अंगां
गिभावपरिणामरूपास्तासां निरोधो बहिर्मुखपरिणतिविच्छेदादंतर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन स्व
कारणे लयो योग इत्याख्यायते स च निरोधः सर्वासां चित्तभूमीनां सर्वप्राणिनां धर्मः कदाचित्कस्यांचि
द्भूमावाविर्भवति ताश्च क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य भूमयः चित्तस्यावस्थाविशेषाः इ
त्यर्थः तत्र क्षिप्तं रजस उद्रेकादस्थिरं बहिर्मुखतया सुखदुःखादिविषयेषु विकल्पितेषु व्यवहिते

॥२॥ षुसन्निहितेषुवारजसाप्रेरितं॥तच्चसत्वंदेवदेसदानवादीनां॥मूढंतमसउद्रेकात्॥कृत्याकृत्यविभा
गमूढंगणयन्क्रोधादिभिर्विरुद्धकृत्येष्वेवनियमितं॥तच्चसत्वंरक्षःपिशाचादीनां॥विक्षिप्तंतुसत्वो
उद्रेकात्॥वैशिष्टेनचपरिहृत्यदुःखसाधनंसुखसाधनेष्वेवशब्दादिषुप्रवृत्तं॥तच्चसत्वंदेवदेवा
नां॥एतदुक्तंभवतिरजसाप्रवृत्तिरूपंतमसापकारनिरतं॥सत्वेनसुखमयंचित्तंभवतिएतास्ति
स्रश्चित्तावस्था॥नसमाधावुपयोगिन्यः॥एकाग्रनिरुद्धरूपेचसत्वोत्कर्षायथोत्तरमवस्थितत्वा
त्समाधावुपयोगंभजेते॥सत्वादिष्वुत्क्रमेत्ययमभिप्रायः॥द्वयोरपिरजस्तमसोरस्तंतद्वयेप्यन
र्थंरजसःप्रथममुपादानंयावन्नप्रवृत्तिर्दर्शितातावन्निवृत्तिर्नशक्यतेदर्शयितुमितिद्वयोर्व्य ॥२॥
त्ययेनप्रदर्शनं॥सत्वस्येतदर्थंपश्चात्प्रदर्शनं॥येनस्योत्कर्षेणोत्तरेद्वेभूमीयोगोपयोगिन्याविति॥अनयो
र्द्वयोरेकाग्रनिरुद्धयोर्भूम्योर्यश्चित्तस्यैकाग्रतारूपपरिणामः॥सयोगः॥किमुक्तंभवति॥एकाग्रतायाबहि
र्वृत्तिनिरोधः॥निरोधेसर्वासांवृत्तीनांससंस्काराणांप्रविलयः॥इत्यनयोरेवभूम्योर्योगस्यसंभवः॥इदा

नोस्त्रप्रकाराश्चित्तवृत्तिनिरोधपदानि व्याख्यातुकामः प्रथमं चित्तपदं व्याचष्टे ॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्था
नं ॥ ३ ॥ द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन्काले स्वरूपे चिन्मात्ररूपतायामवस्थानं स्थितिर्भवति ॥ अयमर्थः ॥ उत्पन्नवि
वेकख्यातेश्चित्तसंक्रमाभावात्कर्तृत्वाभिमाननिवृत्तौ प्रोन्मुक्तपरिणामायां बुद्धावात्मनः स्वरूपेऽवस्थानं स्थिति
र्भवति ॥ व्युत्थानदशायां तस्य किंरूपमित्याह ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ इतरत्र योगादन्यस्मिन्काले य
ते यो वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वं ॥ अयमर्थः ॥ यादृश्यो वृत्तयस्सुखदुःखमोहात्मिकाः प्रादुर्भवंति
तादृग्रूप एव संवेद्यते व्यवहर्तृभिः पुरुषः तदेव यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते चित्तिशक्तेः स्वस्मिन्रूपे प्रति
ष्ठानं भवति यस्मिंश्चेंद्रियवृत्तिद्वारेण विषयाकारेण परिणते पुरुषस्तदाकार एव परिभाव्यते ॥ यथा जल
तरंगेषु प्रचलत्सु चंद्रः चलन्निव प्रतिभासते ॥ नच्श्चित्तवृत्तिपदं व्याख्यातुमाह ॥ वृत्तयः पंचतय्यः क्लि
ष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥ वृत्तयः पंच चित्तस्य परिणामविशेषा वृत्तिसमुदायलक्षणावयविनोया अवयवभूता
वृत्तयस्तदपेक्षया तयप्प्रत्ययः समुदा ॥ एतदुक्तं भवति ॥ पंच वृत्तयः ॥ कीदृश्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः क्लेशैर्वक्ष्य
माणैराक्रांताः क्लिष्टास्तद्विपरीता अक्लिष्टाः ॥ ता एव पंच वृत्तयः समुद्दिश्य व्याख्यायंते ॥ प्रमाणविप
र्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥ आसां क्रमेण लक्षणमाह ॥ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ अन्या

नोंसूत्रकाराश्चित्तवृत्तिनिरोधपदानि व्याख्यातुकामः प्रथमं चित्तपदं व्याचष्टे ॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्था
नं ॥ ३ ॥ द्रष्टुः पुरुषस्य तस्मिन्काले स्वरूपे चिन्मात्ररूपतायामवस्थानं स्थितिर्भवति ॥ अयमर्थः ॥ उत्पन्नवि
वेकख्यातेश्चित्तसंक्रमाभावात्कर्तृत्वाभिमाननिवृत्तौ प्रोन्मुक्तपरिणामायां बुद्धावात्मनः स्वरूपेवस्थानं स्थिति
र्भवति ॥ व्युत्थानदशायां तस्य किंरूपमित्याह ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ इतरत्र योगादन्यस्मिन्कालेवृ
त्तयो वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिः सारूप्यं तद्रूपत्वं ॥ अयमर्थः ॥ यादृश्यो वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः प्रादुर्भवंति
तादृग्रूपरूप एव संवेद्यते व्यवहर्तृभिः पुरुषः तदेवं यस्मिन्नेकाग्रतया परिणते चित्ते चितिच्छायैकेः स्वस्मिन्नरूपे प्रति
ष्ठानं भवति यस्मिंश्चेंद्रियवृत्तिद्वारेण विषयाकारेण परिणते पुरुषस्तदाकार एव परिभाव्यते ॥ यथा जल
तरंगेषु प्रचलत्सु चंद्रः चलन्निव प्रतिभासते ॥ न चित्तवृत्तिपदं व्याख्यातुमाह ॥ वृत्तयः पंचतय्यः क्लि
ष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥ वृत्तयः पंच चित्तस्य परिणामविशेषा वृत्तिसमुदायलक्षणावयविनो या अवयवभूता
वृत्तयस्तदपेक्षया तयप्प्रत्ययः समुदाये ॥ एतदुक्तं भवति ॥ पंचवृत्तयः ॥ कीदृश्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः क्लेशैर्वक्ष्य
माणैराक्रांताः क्लिष्टास्तद्विपरीता अक्लिष्टाः ॥ ता एव पंचवृत्तयः समुद्दिश्य व्याख्यायंते ॥ प्रमाणविप
र्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥ आसां क्रमेण लक्षणमाह ॥ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ अन्या

पि प्रसिद्धत्वात्प्रमाणानां व्याख्याकारेण भेदनिरूपणेनैवावगतत्वाल्लक्षणस्य पृथक्लक्षणं न कृतं ॥ प्रमाण
लक्षणं तु अविसंवादी ज्ञानं प्रमाणमिति ॥ इंद्रियद्वारेण बाह्यवस्तूपरागाच्चित्तस्य तद्विषया सामान्यवि
२ शेषात्मनोर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं गृहीतसंबंधाल्लिंगाल्लिंगिनः सामान्यात्मनः
अध्यवसायोऽनुमानं ॥ आप्तवचनमागमः ॥ एवं प्रमाणरूपां वृत्तिं व्याख्याय विपर्ययरूपमाह ॥ विपर्य
यो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं ॥८॥ अतथाभूतेऽर्थे तथोत्पद्यमानं ज्ञानं विपर्ययः ॥ यथा शुक्तिकायां रजत
ज्ञानं ॥ अतद्रूपप्रतिष्ठमिति ॥ तथार्थस्य यद्रूपं न तस्मिन् रूपे प्रतितिष्ठतीति ॥ तस्यार्थस्य यत्पारमार्थिकरू
पं न तत्प्रतिभासयतीति यावत् ॥ संशयोप्येतद्रूपप्रतिष्ठत्वान्मिथ्याज्ञानं ॥ यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ॥ वि
कल्पवृत्तिं व्याख्यातुमाह ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥९॥ शब्दज्ञानमनुपतितुं शीलं शब्द
ज्ञानमनुपाती वस्तुनस्तथात्वमनपेक्षमाणो योऽध्यवसायः स विकल्प इत्युच्यते यथा पुरुषस्य चैतन्यं स्वरूपमि
ति अत्र देवदत्तस्य कंबल इति शब्दजनिते ज्ञाने षष्ठ्याध्यवसितो भेदस्तमिहाविद्यमानमपि समारोप्य प्रव
र्ततेऽध्यवसायो वस्तुतश्चैतन्यमेव पुरुषः ॥ निद्रां व्याख्यातुमाह ॥ अभावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निद्रा ॥१०॥ ३
अभावप्रत्यय आलंबनं यस्या वृत्तेः सा तथोक्ता ॥ एतदुक्तं भवति ॥ या संततमुद्रिक्तत्वात्तमसः समस्तविषयप
रित्यागेन प्रवर्तते वृत्तिः सा निद्रा ॥ अस्याश्च सुखमहमस्वाप्समिति स्मृतिदर्शनात्स्मरतेश्चानुभवव्यतिरेके

४ लैनैरंतर्येणादरातिशायेनचसेव्यमानदृढभूमिः स्थिरोभवति॥ तात्पर्यायिप्रभवतीत्यर्थः॥ वैराग्यलक्ष
णमाह॥ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्य॥१५॥ द्विविधोविषयोदृष्ट
अनुश्रविकश्च॥ दृष्टइहैवोपलभ्यमानःशब्दादिः देवलोकादावनुश्राविकः॥ अनुश्रूयतेगुरुमुखा
दित्यनुश्रवोवेदः ततः अधिगतोतात् अनुश्राविकः तयोर्द्वयोरपिविषययोःपरिणामविरसत्वद
र्शनाद्विगतगर्धस्य यावशीकारसंज्ञाममैतेवश्यानाहमेषांवश्यइतियोयंविमर्शःतद्वैराग्यमुच्यते
तस्यैवविशेषमाह॥ तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं॥१६॥ तद्वैराग्यंपरंउत्कृष्टं॥ प्रथमंवैराग्यंविषय
विषयं॥ द्वितीयंगुणविषयंउत्पन्नगुणविपुरुषविवेकख्यातेरेवभवतिनिरोधसमाधेरत्यंतानुकूलत्वा
त्॥ एवंयोगस्यस्वरूपमुक्त्वासंप्रज्ञातस्वरूपभेदमाह॥ वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञा
तः॥१७॥ समाधिरितिशेषः॥ सम्यक्संशयविपर्ययरहितत्वेनप्रज्ञायतेप्रकर्षेणज्ञायतेभाव्यस्यरू ४
पंयेनसंप्रज्ञातःसमाधिर्भावनाविशेषःसवितर्कादिभेदाच्चतुर्विधः॥ सवितर्कः॥ सविचारः॥ सानंदः
सास्मितश्च॥ भावनातावद्भाव्यस्यविषयांतरपरिहारेणचेतसिपुनःपुनर्विनिवेशनं॥ भाव्यंद्विवि

धं॥ ईश्वरस्स्थूलानिच॥ तान्यपिचद्विविधानिजडाजडभेदात्तुजडानिचतुर्विंशतिः॥ अजडःपुरुषः॥ तत्र
यदामहाभूतेंद्रियाणिस्थूलानिविषयत्वेनादायपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखसंभेदेनयदाभाव
नाप्रवर्ततेतदासवितर्कस्समाधिः॥ अस्मिन्नेवालंबनेपूर्वापरानु॥ तन्मात्रांतःकरणलक्षणसूक्ष्म
विषयंआलंबनस्यदेशकालधर्मावच्छेदेनयदाभाभावनाप्रवर्तते॥ तदासविचारः॥ तस्मिन्नेवाल
बनेदेशकालधर्मावच्छेदंविनाधर्मिमात्रावभासित्वेनभावनाक्रियमाणानिर्विचारेत्युच्यते॥ एवं
पर्यंतःसमाधिर्ग्राह्यसमापत्तिरितिव्यपदिश्यते॥ यदातुरजस्तमोलेशानुविद्धमंतःकरणसत्वंभा
व्यतेतदागुणभावाच्चितिशक्तेःसुखप्रकाशमयस्यसत्वस्यभावनोद्रेकात्सानंदःसमाधिर्भवति॥ अ
स्मिन्नेवसमाधौयेबद्धधृतयःतत्वांतरंप्रधानपुरुषरूपंनपश्यंति॥ तेविगतदेहाहंकारभेदत्वाद्वि
देहशब्दवाच्याः॥ इयंग्रहणसमापत्तिः॥ ततःपरंरजस्तमोलेशानभिभूतंशुद्धंसत्वंआलंबनीकृत्य
याप्रवर्ततेभावनातस्यांग्राह्यस्यसत्वस्यन्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेनसमा
धिःसास्मितइत्युच्यते॥ नचाहंकारास्मितयोरभेदःशंकनीयः॥ यतोयत्रांतःकरणमहमित्युल्लेखे

नेविषयानन्वेदयतेसोहंकारः॥यत्रांतर्मुखतयाप्रतिलोमपरिणामेनप्रकृतिविलीनेचेतसिसत्तामात्रम
वभातिसास्मिता॥अस्मिन्नेवसमाधौयेकृतपरितोषाःपरंपरमात्मानंपुरुषंनपश्यंतितेषांचेतसिस्व
॥५॥ कारणेलयमुपगतेप्रकृतिलयाइत्युच्यते॥येपरंपुरुषंज्ञात्वाभावनायांप्रवर्त्ततेतेषामियंविवेकख्याति
र्गृहीतसमापत्तिरित्युच्यते॥तत्रसवितर्कसमाधौचतस्रोवस्थाःशक्तिरूपतयाऽवतिष्ठंते॥तत्रएकैक
स्यत्यागउत्तरइतिचतुरवस्थोयंसंप्रज्ञातःसमाधिः॥असंप्रज्ञातमाह॥विरामप्रत्ययाभ्यासपू
र्वःसंस्कारशेषोन्यः॥१८॥विरम्यतेअनेनेतिविरामः॥वितर्कादिचिंतात्यागः॥विरामश्चासौप्र
त्ययश्चविरामप्रत्ययः॥तस्याभ्यासःपौनःपुन्येनचेतसिनिवेशनं॥तत्रयाकाचिद्वृत्तिरुल्लसति
तस्यास्तेनैवनैरंतर्येणपर्युदासनंविरामप्रत्ययाभ्यासःतत्पूर्वकःसंप्रज्ञातसमाधिःसंस्कारशे ॥५॥
षोऽन्यस्तद्विलक्षणोऽसंप्रज्ञातइत्यर्थः॥नतत्रकिंचिद्वेद्यंसंप्रज्ञायतइति॥असंप्रज्ञातोनिर्बीजःस
माधिः॥इहचतुर्विधश्चित्तस्यपरिणामः॥व्युत्थानंसमाधिप्रारंभएकाग्रतानिरोधश्च॥तत्रक्षिप्तमू
ढेचित्तभूमीव्युत्थानंविक्षिप्ताभूमिःसत्वोद्रेकात्समाधिप्रारंभः॥निरुद्धैकाग्रतेतुपर्यंतभूमी॥

प्रतिपरिणामं च संस्कारात् तत्र व्युत्थानजनिताः संस्काराः समाधिप्रारंभजैः संस्कारैर्हन्यंते ॥ तज्जाश्चै
काग्रताजैर्निरोधजनितैरेकाग्रताजाः संस्काराः स्वरूपं च हन्यंते यथा स्वर्णं संमिलितं ध्मायमानं सी
सं आत्मानं स्वर्णमलं च निर्दहति एवमेकाग्रताजनितान् संस्कारान्निरोधजाः स्वात्मानं च निर्दहं
ति ॥ तदेवं योगस्य स्वरूपं भेदं संक्षेपेणोपायं चाभिधाय विस्तरेणोपायं योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्वक
मुपक्रमंते ॥ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां ॥ १९ ॥ विदेहाः प्रकृतिलयाश्च वितर्कादिभूमि
कासूत्रे व्याख्याता ॥ तेषां समाधिर्भवप्रत्ययः ॥ भवः संसारः स एव प्रत्ययः कारणं यस्य स भव
प्रत्ययः देवादयः अयमर्थः ॥ आविर्भूतमात्रा एव ते संसारे तथाविधसमाधिभाजो भवंति तेषां पर
तत्वादर्शनाद्योगाभ्यासोऽयं ॥ अतः परं तत्वज्ञाने तद्भावनायां च मुक्तिकामेन महान् य[illegible]नो विधे
यः इत्येतदर्थमुपदिष्टं तदन्येषां तु ॥ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां ॥ २० ॥ इतरे
षां विदेहप्रकृतिलयव्यतिरिक्तानां योगीनां श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स श्रद्धादि
पूर्वकः ते च श्रद्धादयः क्रमात् उपायोपेयभावेन प्रवर्तमानाः संप्रज्ञातस्य समाधेरुपायतां प्रपद्यंते

तत्रश्रद्धावतोवीर्यंजायतेयोगविषयेउत्साहवान्भवति॥ सोत्साहस्यपाश्चात्यासुभूमिषुस्मृति
रुपजायते॥ तत्स्मरणाच्चचेतःसमाधीयते॥ समाहितचित्तस्यभावंसम्यक्विवेकेनजानाति॥ तए
तेसंप्रज्ञातस्यसमाधेरुपायाः॥ तस्याभ्यासात्पराच्चवैराग्याद्भवतिअसंप्रज्ञातः॥ उक्तोपायवतां
॥८॥ योगिनांउपायभेदाद्भेदानाह॥ तीव्रसंवेगानामासन्नःसमाधिलाभः॥ २१॥ भवतीतिशेषः॥ सं
वेगःक्रियाहेतुर्दृढतरःसंस्कारःसतीव्रोयेषांअधिमात्रोपायानांतेषांसमाधिलाभः॥ समाधेःफलं
चासन्नंभवति शीघ्रमेवनिष्पद्यतइत्यर्थः॥ केतेतीव्रसंवेगाइत्याह॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततो
पिविशेषः॥ २२॥ तेभ्यउपायेभ्योमृद्वादिभेदभिन्नेभ्यउपायवतांविशेषोभवति॥ मृदुर्मध्योधिमा
त्रइत्युपायभेदास्तेप्रत्येकंमृदुसंवेगमध्यसंवेगतीव्रसंवेगभेदेनत्रिविधाः॥ तद्भेदेननवयोगि
नोभवंति॥ मृदूपायःमृदुसंवेगमध्यसंवेगःतीव्रसंवेगश्च॥ मध्योपायःमृदुसंवेगःमध्यसंवेगः ॥८॥
ग मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्च॥ अधिमात्रोपायःमृदुसंवेगःमध्यसंवेगःतत्तीव्रसंवेगश्च॥ अधिमा
त्रोपायेतीव्रसंवेगमहान्यत्नःकर्तव्यइतिभेदोपदेशः॥ इदानींएतदुपायविलक्षणंसुगमोपा

च

यांतरं दर्शयितुमाह ॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥२३॥ ईश्वरो वक्ष्यमाणलक्षणः प्रणिधानं तत्र भक्ति
विशेषः विशिष्टमुपासनं ॥ सर्वक्रियाणामपि तत्रार्पणं सुखादिकं फलमनिच्छुः सर्वाः क्रियास्तस्मि
न्परमगुरावर्प्पयति ॥ तत्प्रणिधानं समाधेः फललाभस्य च प्रकृष्ट उपायः ॥ ईश्वरप्रणिधानात्समाधि
लाभ इत्युक्तं ॥ तत्रेश्वरस्य स्वरूपप्रमाणप्रभाववाचकमुपासनाक्रमं तत्फलं च क्रमेण दर्शयितुमा
ह ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥२४॥ क्लिश्नंतीति क्लेशाः अविद्या
दयो वक्ष्यमाणा विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्ररूपाणि कर्माणि वक्ष्यमाणानि विपाकाः विप
च्यत इति विपाकाः कर्मफलानि जात्यायुर्भोगाः आफलविपाकात् चित्तभूमौ शेरत इति आश
याः वासनाख्याः संस्काराः तैरपरामृष्टः त्रिष्वपि कालेषु न स्पृष्टः पुरुषविशेषः अन्येभ्यः पुरुषे
भ्यो विशिष्यत इति विशेषः स ईश्वरः ज्ञानशीलः इच्छामात्रेणैव सकलजगदुद्धरणक्षमः य
ता द्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादिस्पर्शो नास्ति तथापि चित्तगतास्तेषामुपचर्यन्ते यथा योद्धृगतौ
जयपराजयौ स्वामिनः अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथाविधोपि क्लेशादिपरामर्शो नास्ति यतः

सविलक्षण एव भगवानीश्वरः॥ तस्य च तथाविधमैश्वर्यमनादेः सत्वोत्कर्षात् सत्वोत्कर्षस्यास्य प्रकृष्टा
त् ज्ञानादेव न चानयोर्ज्ञानैश्वर्ययोरितरेतराश्रयत्वं परस्परानपेक्षत्वात्॥ ते द्वे ज्ञानैश्वर्ये ईश्वरसत्वे
वर्तमाने अनादिभूते तेन तथाविधेन सत्वेन तस्यानादिरेव संबंधः प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोग
योरीश्वरेच्छाव्यतिरेकेणानुपपत्तेः यथेतरेषां प्राणिनां सुखदुःखमोहतया विपरिणते चित्ते निर्मले
सात्विके कर्मात्मप्रख्ये प्रतिसंक्रांतं चिच्छाया संक्रांते संवेद्य भवति नैवमीश्वरस्य तस्य केवल
एव सात्विकः परिणामः उत्कर्षवाननादिसंबंधेन भोग्यतया व्यवस्थितः॥ अतः पुरुषांत
रविलक्षणतया स एवेश्वरः॥ मुक्तात्मनां पुनः क्लेशादियोगास्तैस्तैरुपायैर्निवर्तिताः
अस्य पुनः सर्वदैव तथाविधत्वात् न मुक्तात्मतुल्यत्वं॥ न चेश्वराणामनेकत्वं॥ तेषां तुल्यत्वे भि
न्नाभिप्रायत्वात्कार्यस्यैवानुपपत्तेः॥ उत्कर्षापकर्षयुक्तत्वे च य एवोत्कृष्टः स एवेश्वरः॥ तत्रैव का
ष्ठाप्राप्तत्वात् ऐश्वर्यस्य एवमीश्वरस्वरूपमभिधाय प्रमाणमाह॥ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञत्वबी
जं॥२५॥ तस्मिन् भगवति सर्वज्ञत्वस्य यद्बीजं अतीतानागतादिग्रहणस्याल्पत्वं महत्वं च

मूलत्वात्बीजमिवबीजं॥तत्रनिरतिशयंकाष्ठाप्राप्तं॥दृष्टाह्यल्पत्वमहत्वमहत्वादीनांधर्माणांसा
तिशयानांकाष्ठाप्राप्तिः॥यथापरमाणावल्पत्वस्याकाशेपरममहत्वस्य एवंज्ञानादयोपिचित
धर्मास्तारतम्येनस्थिरपरिदृश्यमानाःक्वचिन्निरतिशयाःपरत्वमासादयंति॥यत्रैवैतेनिरतिश
यासईश्वरः॥यद्यपिसामान्यमात्रेअनुमानस्यपर्यवसितत्वात्नविशेषस्यावगतिःसंभवति
तथापिशास्त्रादस्यसर्वज्ञत्वादयोविशेषाअवगंतव्याः॥तस्यप्रयोजनाभावात्कथंप्रकृति
पुरुषयोसंयोगवियोगावापादतीतिनाशंकनीयं॥तस्यकारुणिककृत्वात्भूतानुग्रहएव
प्रयोजनंकल्पप्रलयमहाप्रलयेषुनिःशेषान्संसारिणउद्धरिष्यामीतितस्याध्यवसायः॥य
द्यस्येष्टंतत्तस्यप्रयोजनमिति॥एवमीश्वरस्यस्वरूपंप्रमाणमभिधायप्रभावमाह॥सएषपूर्वे
षामपिगुरुःकालेनानवछेदात्॥२६॥आद्यानांस्रष्टृणांब्रह्मादीनामपिसगुरुरुपदेष्टाय
तःसकालेननावछिद्यतेअनादित्वात्तेषांपुनरादिमत्वानास्तिकालेनावछेदःसंबंधः॥एव
प्रभावमुक्तोपासनोपयोगायवाचकमाह॥तस्यवाचकःप्रणवः॥२७॥इत्थंमुक्तस्वरूपस्यई

श्वरस्यवाचकः अभिधायकः प्रकर्षेणनूयतेनेनेति स्तौति वा प्रणवः ॐकारः ॥ तयोश्चवाच्यवाचक
॥८॥ भावलक्षणः संबंधोनित्यः संकेतेन प्रकाश्यते न तु केनचित्क्रियते यथापितापुत्रयोर्विद्यमानः सं
बंधोस्यायंपिता अस्यायंपुत्र इति केनचित्प्रकाश्यते उपासनमाह ॥ तज्जपस्तदर्थभावनं ॥ २८ ॥
तस्य सार्धत्रिमात्रस्य प्रणवस्य जपो यथावदुच्चारणं तद्वाच्यस्य ईश्वरस्य भावनं पुनः चेतसि वि
निवेशनं ॥ एकाग्रताया उपायः ॥ अतः समाधिसिद्धये योगिना प्रणवो जप्यः तदर्थ ईश्वरश्च भा
वनीय इत्युक्तं भवति ॥ उपासनायाः फलमाह ॥ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभा
वश्च ॥ २९ ॥ तज्जपात्तदर्थभावनाच्च योगिनः प्रत्यक्चेतनाधिगमो भवति ॥ विषयप्रातिकू
ल्येन स्वांतःकरणमभिमुखमंचति या चेतना दृक्शक्तिः सा प्रत्यक्चेतना तस्याः अधिगमः ज्ञानं ॥८॥
भवति ॥ अंतराया वक्ष्यमाणाः तेषामभावः शक्तिप्रतिबंधो भवति ॥ अथ के ते अंतराया इत्याशंक्या
ह ॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वा
नि चित्तविक्षेपास्तेंतरायाः ॥ ३० ॥ नवैते रजस्तमोबलात् प्रवर्तमानाश्चित्तविक्षेपा भवंति ॥ ते

रेकाग्रताविरोधिभिःश्चित्तं विक्षिप्यत इत्यर्थः॥ तत्रव्याधि र्धातुवैषम्यनिमित्तोज्वरादिः स्त्यानम
कर्मण्यताचित्तस्यउभयकोट्यवलंबनं संशयः योगःसाध्योनवेति॥ प्रमादः अननुष्टानशीलता
समाधिसाधनेष्वौदासीन्यं॥ आलस्यंकायचित्तयोर्गुरुत्वं योगविषयप्रवृत्त्यभावहेतुः॥ अविरतिः
चित्तस्यविषयसंप्रयोगात्मागर्धः भ्रांतिदर्शनं शुक्तिकायांरजतवद्विपर्ययज्ञानं अलब्धभूमि
कत्वंकुतश्चिन्निमित्तात्समाधिभूमेरलाभः असंप्राप्तिः अनवस्थितत्वंलब्धायामपिसमाधि
भूमौचित्तस्यः तत्राप्रतिष्ठा॥ तएतेसमाधेरेकाग्रतायायथायोगप्रतिपक्षत्वादंतरायाइत्युच्यं
ते॥ चित्तविक्षेपकारणकान् अन्यान् अंतरायान् प्रतिपादइतुमाह॥ दुःखदौर्मनस्यांगमे
जयत्वश्वसप्रश्वासविक्षेपसहभुवः॥३१॥ कुतश्चितन्निमित्तादुत्पन्नेषुविक्षेपेष्वेतेदुःखा
दयः प्रवर्तंते दौर्मनस्यबाह्यांतःकरणैर्मनसोदौस्थ्य अंगमेजयत्वं सर्वांगानांवेपथुः आ
सनस्थैर्यस्यबाधकः यद्बाह्यवायुमाचामतिसश्वासः यत्कौष्ट्यंवायुनिःसारयतिसप्रश्वासः
तएतेविविक्षेपैःसहप्रवर्तमानाः यथोदिताभ्यांअभ्यासवैराग्याभ्यांनिरोध्याइत्युपदेशः

सोपद्रवाविक्षेपप्रतिषेधार्थमुपायांतरमाह ॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥ तेषां
विक्षेपाणां प्रतिषेधार्थमेकस्मिन्कस्मिंश्चिदभिमते तत्वेऽभ्यासः पुनः पुनः श्चेतसि निवेशनं कुर्यात्
तद्बलात्प्रत्युदितायामेकाग्रतायां विक्षेपाः प्रशममुपयांति ॥ इदानीं चित्तसंस्कारापादकपरिकर्मकथ
॥ ९ ॥ नमुपायांतरमाह ॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चि
त्तप्रसादनं ॥ ३३ ॥ मैत्री सौहार्दं करुणा कृपा मुदिता हर्षः उपेक्षा औदासीन्यं ॥ एता यथाक्रमं सु
खितेषु दुःखितेषु पुण्यवत्सु अपुण्यवत्सु च विभावयेत् ॥ तथाहि सुखितेषु साध्वेषां सुखित्वमिति
मैत्रीं कुर्यात् न त्वीर्ष्यां दुःखितेषु कथं नु नामैषां दुःखनिवृत्तिः स्यादिति कृपामेव कुर्यात् न ताटस्थ्यं
पुण्यवत्सु पुण्यानुमोदनेन हर्षं कुर्यात् ॥ नात्र किमेते पुण्यवंत इति द्वेषः ॥ अपुण्यवत्सु चौदासीन्यमेव भावयेत् नानु ॥ ९ ॥
मोदनं द्वेषं ॥ सूत्रे सुखदुःखादिशब्दैस्तद्वंतः प्रतिपादिताः ॥ तदेवं मैत्र्यादिपरिकर्मणा प्रसादोपायेन
चित्ते प्रसीदति सति सुखेन समाधेराविर्भावो भवति ॥ परिकर्म निष्पत्तिहेतुर्बाह्यं कर्म यथा गणिते मि
श्रकादिव्यवहारो गणितनिष्पत्तये संकलितादिकर्मोपकारकत्वेन प्रधानकर्मनिष्पत्तये प्रभवति

एवं द्वेषरागादिप्रतिपक्षभूतमैत्र्यादिभावनया समुत्पादितप्रसादं चित्तं सुखेन समाधियोग्य
संपद्यते॥ रागद्वेषावेव मुख्यतया विक्षेपमुत्पादयतः॥ तौ चेत्समुन्मूलितौ तदा प्रसन्नत्वान्मनसो भवत्येका
ग्रता॥ उपायांतरमाह॥ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य॥ ३४॥ प्रच्छर्दनं यत्कौष्ठ्यस्य वायोः प्रय
त्नविशेषान्मात्राप्रमाणेन बहिर्निःसारणं॥ विधारणं मात्राप्रमाणेन प्राणस्यायामो बहिर्गति
विच्छेदः सबद्धाभ्यां प्रकाराभ्यां बाह्यस्याभ्यंतरपूरणेन पूरितस्य वायोः तत्रैव निरोधेन तदेवं रेच
पूरककुंभकभेदेन। त्रिविधः प्राणायामः चित्तस्य स्थितिमेकाग्रतायां निबध्नाति॥ सर्वासामिं
द्रियवृत्तीनां प्राणप्रवृत्तिपूर्वकत्वात्॥ मनःप्राणयोश्च स्वव्यापारे परस्परमेकयोगक्षेमत्वात्
जीयमानः प्राणः समस्तेंद्रियवृत्तिनिरोधद्वारेण चित्तस्यैकाग्रतायां प्रभवति॥ समस्तदोषक्षयका
रित्वं चास्यागमे श्रूयते॥ दोषकृताश्च सर्वविक्षेपवृत्तयः अतो दोषनिर्हरणद्वारेणाप्यस्यैकाग्र
तायां सामर्थ्यं॥ इदानीमुपायांतरदर्शनोपक्षेपेण संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वरंगं करोति॥ विशोका
वा ज्योतिष्मती॥ ३६॥ प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थितिनिबंधनीति वाक्यशेषः ज्योतिःशब्देन

सात्विकप्रकाशरूपच्यते॥सप्रज्ञास्तोभ्यानतिशययोग्यश्चवियतेयस्याःसाज्योतिष्मतीप्रवृत्तिर्विशो
१० काविगतशोकासत्वमयतत्वाभ्यासबलात्शोकरजःपरिणामरूपोनयस्यासाविशोकासाचेत
सःस्थितिनिबंधनी॥अयमर्थः॥हृदयघ्नसंपुटमध्येप्रशांतकल्लोलक्षीरोदधिप्रख्यंचित्तसत्वंभा
वयतःप्रज्ञालोकःसर्ववृत्तिपरिक्षयेचेतसःस्थैर्यमुत्पाद्यतेउपायांतरप्रदर्शनद्वारेणसंप्रज्ञात
स्यसमाधेर्विषयंदर्शयति॥वीतरागविषयंवाचित्तं॥३७॥मनसःस्थितिनिबंधनंभवती १०
तिशेषः॥वीतरागःपरित्यक्तविषयाभिलाषस्तस्ययच्चित्तंपरिहृतक्लेशंतदालंबनीकृतंचेत
सःस्थितिर्भवति॥एवंविधमेवोपायांतरमाह॥स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंच॥३८॥प्रत्यस्त
मितंबाह्येंद्रियवृत्तेर्मनोमात्रेणैवयत्रभोक्तृत्वमात्मनःसस्वप्नः॥निद्रापूर्वोक्तलक्षणा
तदालंबनंस्वप्नावलंबनंनिद्रालंबनंवाज्ञानंआलंबनंचेतसःस्थितिंकरोति॥नानारुचि
त्वात्प्राणिनांयस्मिन्कस्मिंश्चिद्वस्तुनियोगिनःश्रद्धाभवतितस्यध्यानेनापिभवतीष्टसिद्धि
रितिप्रतिपादयितुमाह॥परमाणुपरमहत्वांतोस्यवशीकारः॥यथाभिमतध्यानाद्वा॥३९॥

॥४०॥

यथाभिप्रेते वस्तुनि बाह्ये चद्रादाचभ्यंतरे नाडीचक्रादौ वा भाव्यमानं चेतः स्थिरीभवति ॥ एवं
मुपायान्प्रदर्श्य फलप्रदर्शनार्थमाह ॥ परमाणुपरममहत्त्वांतोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥ एतैरुपायैश्चि
त्तस्य स्थैर्यं भावयतो योगिनः सूक्ष्मविषयभावनाद्वारेण परमाण्वंतो वशीकारोऽप्रतिघात
रूपो जायते न क्वचित्परमाणुपर्यंते सूक्ष्मविषयेऽस्य मनो न प्रतिहन्यत इत्यर्थः ॥ एवं स्थूलमा
काशादि परममहत्त्वपर्यंतं भावयतो न क्वचिच्चेतसः प्रतिघात उत्पद्यते ॥ सर्वत्र स्वातंत्र्यं भव
तीत्यर्थः ॥ एवमभिरुपायैः संस्कृतस्य चेतसः कीदृग्रूपं भवतीत्याह ॥ क्षीणवृत्तेरभिजात
स्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदंजनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥ क्षीणा वृत्तयो यस्य त
क्षीणवृत्तिः तस्य गृहीतृग्रहणग्राह्येषु अस्मितेंद्रियविषयेषु तत्स्थतदंजनता समापत्तिर्भ
वति तत्स्थत्वं तत्रैव काग्रता तदंजनत्वं तन्मयत्वं न्यग्भूते चित्ते विषयस्य भाव्यमानस्यैवोत्क
र्षस्तथाविधा समापत्तिस्तद्रूपपरिणामो भवतीत्यर्थः दृष्टांतमाह अभिजातस्य मणेर्यथा
जातस्य निर्मलस्य स्फटिकस्य मणेस्तत्तद्रूपाश्रयवशात्तत्तद्रूपतापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य

तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तत्तद्रूपतापत्तिः॥ यद्यपिग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु इत्युक्तं॥ तथापिभूमि
काक्रमवशात्तथाग्राह्यग्रहणग्रहीतृषु इति बोद्धव्यं॥ यतः प्रथमंग्राह्यनिष्ठ एवसमाधिः ततोग्रहण
निष्ठः॥ ततोऽस्मितामात्ररूपोग्रहीतृनिष्ठः केवलस्यपुरुषस्यग्रहीतुर्भाव्यत्वासंभवात्तत्रस्थू
लसूक्ष्मग्राह्योपरक्तं चित्तंतत्रसमापन्नंभवति॥ एवंग्रहणेग्रहीतरिच समापन्नंतद्रूपपरिणा
मत्वंबोद्धव्यं॥ इदानीमुक्ताया एवसमापत्तेश्चतुर्विधंभेदमाह॥ शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकी
र्णासवितर्का॥ ४२॥ श्रोत्रेंद्रियग्राह्यः॥ स्फोटरूपोवाशब्दः॥ अर्थोजात्यादिः॥ ज्ञानंस
त्वप्रधानाबुद्धिवृत्तिः॥ विकल्पउक्तलक्षणः॥ तैःसंकीर्णायस्यामेतेशब्दादयःपरस्पराध्या
सेनप्रतिभासंते॥ गौरितिशब्दोगौरित्यर्थोगौरितिज्ञानमिति अनेनाकारेणयासासवितर्कास
मापत्तिरुच्यते॥ उक्तलक्षणविपरीतांनिर्वितर्कामाह॥ स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थ
मात्रनिर्भासानिर्वितर्का॥ ४३॥ शब्दार्थस्मृतिप्रविलयेप्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रति
भासितयान्यग्भूतज्ञानांशत्वेनस्वरूपशून्येवनिर्वितर्कासमापत्तिः॥ भेदांतरंप्रतिपादयि

तुमाह ॥ एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥ एतयैव सवितर्क
या निर्वितर्कया च समापत्त्या सविचारा निर्विचारा च व्याख्याता । कीदृशी सूक्ष्मविषया ॥ सूक्ष्म
स्तन्मात्रेंद्रियादिर्विषयो यस्याः सा तथोक्ता एतेन पूर्वस्याः स्थूलविषयत्वं प्रतिपादितं भवति
सा हि महाभूतालंबना शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोर्थः त
न्मात्रेंद्रियरूपः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा ॥ देशकालधर्मादिरहितो धर्मिमात्रतया सूक्ष्मोऽ
र्थस्तन्मात्रेंद्रियरूपः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा अस्या एव सूक्ष्मविषयायाः किं पर्यंत सू
क्ष्मविषयत्वमित्याह ॥ सूक्ष्मविषयत्वं चालिंगपर्यवसानं ॥ ४५ ॥ सविचारनिर्विचारयोः समा
पत्त्योर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तं तदलिंगपर्यवसानं न क्वचित् लीयते न वा किंचित् लिंगमति गम
यतीत्यलिंगं प्रधानं तत्पर्यंतं सूक्ष्मविषयत्वं ॥ तथा हि गुणानां परिणामे चत्वारि पर्वाणि वि
शिष्टलिंगमविशिष्टलिंगं लिंगमात्रं अलिंगं चेति ॥ विशिष्टलिंगं भूतानि ॥ अविशिष्टलिंगं
तन्मात्रेंद्रियाणि लिंगमात्रं बुद्धिः ॥ अलिंगमात्रं प्रधानमिति ॥ नातः परं सूक्ष्ममस्तीत्युक्तं भ

वति॥ एतासां समापत्तीनां प्रवृत्तेः प्रयोजनमाह॥ ता एव सबीजः समाधिः॥ ४६॥ ता एवोक्तल
१२ क्षणाः समापत्तयः सबीजः सह बीजेन समालंबनेन च वर्तते इति सबीजः संप्रज्ञातः समाधिरित्यु
च्यते॥ सर्वासामालंबनत्वात्॥ अथेतरासां समापत्तीनां निर्विचारफलत्वान्निर्विचारायाः फलमाह
॥ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः॥ ४७॥ निर्विचारत्वं व्याख्यातं॥ वैशारद्यं नैर्मल्यं सवितर्कां
स्थूलविषयामपेक्ष्य निर्वितर्कायाः प्राधान्यं॥ ततोपि सूक्ष्मविषयायाः सविचारायाः॥ ततोपि नि
र्विकल्पस्वरूपायाः निर्विचारायाः प्रकृष्टाभ्यासवशात् वैशारद्ये नैर्मल्ये सति अध्यात्मप्रसादः समुप
जायते॥ चित्तं क्लेशवासनादिरहितं स्थितिप्रवाहयोग्यं भवति॥ एतदेव चित्तस्य वैशारद्यं यत् स्थितौ
दार्ढ्यं॥ तस्मिन् सति किं भवतीत्याह॥ ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा॥ ४८॥ ऋतं सत्यं बिभर्ति कदाचिदपि न वि
पर्ययेणाच्छाद्यते सा ऋतंभरा प्रज्ञा तस्मिन् भवतीत्यर्थः॥ तस्माच्च प्रज्ञालोकात् सर्वं यथावत्पश्य १२
न्योगी प्रकृष्टं योगं प्राप्नोति॥ अस्याः प्रज्ञान्तराद्वैलक्षण्यमाह॥ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविष
या विशेषार्थत्वात्॥ ४९॥ श्रौतमागमज्ञानमनुमानमुक्तलक्षणं ताभ्यां जायते प्रज्ञा सामान्यविष

पाः न हि शाब्दलिंगयोरिंद्रियवत्॥ विशेषप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं॥ इयं पुन निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवा प्र
ज्ञा ताभ्यां विलक्षणा विशेषविषयत्वात्॥ अस्यां हि प्रज्ञायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टानामपि विशेषः स्फु
टेनैव रूपेण प्रतिभासते॥ अतस्तस्यामेव योगिना परः प्रयत्नः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति॥ अस्याः प्र
ज्ञायाः फलमाह॥ तज्जन्यसंस्कारप्रतिबंधी॥ ५०॥ तया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः सोऽन्यसंस्कारान्
व्युत्थानजान् समाधिजांश्च संस्कारान् प्रतिबध्नाति॥ स्वकार्यकरणाक्षमान् करोतीत्यर्थः॥ यतस्तत्त्वरू
पतयाऽनया प्रज्ञया जनिताः संस्कारा बलवत्त्वादतत्त्वरूपप्रज्ञाजनितान् संस्कारान् बाधितुं शक्नु
वंति॥ अतस्तामेव प्रज्ञामभ्यसेदित्युक्तं भवति॥ एवं संप्रज्ञातं समाधिमभिधायासंप्रज्ञातं वक्तुमाह॥
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः॥ ५१॥ तस्य संप्रज्ञातस्य निरोधे प्रविलये सति सर्वासां १३
चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रविलयात् या या संस्कारमात्राद्वृत्तिरुदेति तस्यास्तस्या नेति नेति केवलं पर्युद
मा सनान्निर्बीजः सोधिराविर्भवति यस्मिन्सति पुरुषः स्वरूपमात्रनिष्ठः शुद्धो भवति तदत्राधिकृ
तस्य योगस्य लक्षणं चित्तवृत्तिनिरोधपदानां व्याख्यानं अभ्यासवैराग्यलक्षणस्योपायद्वयस्य स्व
रूपं भेदं चाभिधाय संप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेन योगस्य भेदमुक्त्वा योगाभ्यासप्रदर्शनपूर्वकान्

विस्तरेणोपायानूप्रदर्श्यसुगमोपायप्रदर्शनपरतयेश्वरस्यस्वरूपप्रमाणप्रभाववाचकोपासनाक्रमतत्फलानि
१३ निर्णीयचित्तविक्षेपान्तत्सहभुवश्चदुःखादीन्विस्तरेणचतत्प्रतिषेधायएकतत्त्वाभ्यासमैत्र्यादिप्राणायामादीन्निसंप्र
ज्ञातासंप्रज्ञातपूर्वांगभूतान्विषयवतोप्रवृत्तिरित्यादीनाख्यायोपसंहारद्वारेणचसमापत्तीःसलक्षणाःफलसहिताः
स्वस्वविषयसहिताश्चोक्त्वासंप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोरुपसंहारमभिधायसबीजपूर्वकोनिर्बीजःसमाधिरभिहितइतिव्या
ख्यातोयोगपादः॥ इतिश्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचितायांपातंजलयोगशास्त्रसूत्रवृत्तौयोगपादःप्र
थमः॥१॥५१॥छ॥ यत्नोदुःप्रापयोगर्द्धिसिद्धयेयेनदर्शिताः उपायाःसजगन्नाथस्त्र्यक्षोस्तुप्रार्थिता
प्तये तदेवंप्रथमेपादेसमाहितचित्तस्यसोपायंयोगमभिधायव्युत्थितचित्तस्यापिकथमुपायाभ्या
सपूर्वकोयोगःसात्म्यतामुपयातीतितत्साधनानुष्ठानप्रतिपादनायक्रियायोगमाह॥ तपःस्वा
ध्यायेश्वरप्रणिधानानिक्रियायोगः॥१॥ तपोन्यत्रव्याख्यातंशास्त्रांतरोपदिष्टंकृच्छ्रचांद्रायणा
दिस्वाध्यायःप्रणवपूर्वाणांमंत्राणांजपः मोक्षशास्त्राध्ययनंवा ईश्वरप्रणिधानंसर्वक्रियाणां
तस्मिन्परमगुरौफलनिरपेक्षतयासमर्पणंः एतानिक्रियायोगइत्युच्यतेसकिमर्थमित्याह॥ स १३
माधिभावनार्थःक्लेशतनूकरणार्थश्च॥२॥ क्लेशावक्ष्यमाणास्तेषांतनूकरणंस्वकार्यकरणाप्रति

बंधः ॥ समाधिरुक्तलक्षणः तस्य भावनाचेतसि पुनः पुनर्निवेशनं ॥ सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः ॥ ए
तदुक्तं भवति ॥ एते तपःप्रभृतयोऽभ्यस्यमानाश्चित्तगतानविद्यादीन् क्लेशान् शिथिलीकुर्वंतः समा
धेरुपकारिता भवंति ॥ तस्मात् प्रथमतः क्रियायोगाविधानपरेण योगिना भवितव्यमित्युपदि
ष्टं भवति ॥ क्लेशतनूकरणार्थ इत्युक्तं ॥ तत्र के क्लेशा इत्याह ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
पंचक्लेशाः ॥ ३ ॥ अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ पंच ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयंतः
क्लेशशब्दवाच्या भवंति ॥ ते हि चेतसि वर्तमानाः संसारलक्षणं गुणपरिणामं दृढयंति ॥ सत्स्वपि स
र्वेषां तुल्ये क्लेशत्वे मूलभूतत्वादविद्यायाः प्राधान्यं प्रतिपादयितुमाह ॥ अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां
प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां ॥ ४ ॥ अविद्या मोहः ॥ अनात्मन्यात्माभिमान इति यावत् ॥ सा क्षे
त्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां प्रत्येकं प्रसुप्तादिभेदेन चतुर्विधानां ॥ अतो यत्राऽवि
द्या विपर्ययज्ञानरूपा शिथिलीभवति तत्र क्लेशानां रागादीनां नोद्भवो दृश्यते ॥ विपर्ययज्ञानसद्भा
वे न तेषामुद्भवदर्शनान्नानुस्थितमेव च मूलत्वमविद्यायाः प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति ॥ तत्र ये
क्लेशाश्चित्तभूमौ स्थिता अपि प्रबोधकाभावे स्वकार्यं नारभंते ते प्रसुप्ता इत्युच्यंते ॥ यथा बालाव

स्थायां बालस्य हि वासनारूपेण स्थिता अपि क्लेशा न ताः प्रबोधकसहकार्याभावेनाभिव्यज्यंते ॥
१४ यथा तनवः ये स्वप्रतिपक्षभावनया शिथिलीकृतकार्यसंपादनशक्तयो वासनावशेषतया चेत
स्यवस्थिताः ॥ प्रभूतां सामग्रीमंतरेण न स्वकार्यमारब्धुं क्षमाः ॥ यथाभ्यासवतो योगिनः ॥ ते विच्छिन्नाः
ये न केनचिद्बलवता क्लेशेनाभिभूतत्वात्कयस्तिष्ठंति यथा द्वेषावस्थायां रागः रागावस्थायां द्वेषः
रू न ह्येतयोः परस्परविरुद्धयोर्युगपत्संभवोस्ति ॥ उदारास्ते ये प्राप्तसहकारिसन्निधयः स्वस्वकार्यमभिनि
र्वर्तयंति ॥ यथा सदैव योगप्रतिपंथिनो व्युत्थानदशायां ॥ एषां प्रत्येकं चतुर्विधानामपि मूलभू
तत्वेन स्थिता अविद्यान्वयित्वेन प्रतीयते ॥ न हि क्वचिदपि क्लेशानां विपर्यासान्वयनिरपेक्षाणां स्व
रूपमुपलभ्यते ॥ तस्यां च मिथ्याज्ञानरूपायामविद्यायां सम्यग्ज्ञानेन निवर्तितायां दग्धबीजकल्प
नामेषां न क्वचित्संप्ररोहोस्तीति अविद्यानिमित्तत्वमविद्यान्वयश्चैतेषां निश्चीयते ॥ अतः सर्वेप्यविद्या १५
व्यपदेशभाजः सर्वेषां च क्लेशानां चित्तविक्षेपकारित्वाद्योगिना प्रथममेव तदुच्छेदे यत्नः क
र्तव्य इति ॥ अविद्यालक्षणमाह ॥ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या
॥ ५ ॥ अतस्मिंस्तत्प्रतिभासोऽविपर्यासोऽविद्यायाः सामान्यलक्षणं तस्या एव भेदप्रतिपादनमनि

देषुघटादिषुनित्यत्वाभिमानोऽविद्येत्युच्यते॥एवमशुचिषुकायादिषुशुचित्वाभिमानः॥दुःखेषुचवि
षयेषुसुखत्वाभिमानः॥अनात्मनिशरीरेआत्माभिमानः॥एतेनापुण्येषुपुण्यभ्रमोऽनर्थेचा
र्थभ्रमोव्याख्यातः॥अस्मितालक्षणमाह॥दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता॥६॥दृक्श
१५ क्तिःपुरुषोदर्शनशक्तिरजस्तमोभ्यामनभिभूतःसात्त्विकःपरिणामोऽन्तःकरणरूपस्तयोर्भोग्यभोक्तृ
त्वेनजडाजडत्वेनात्यन्तभिन्नरूपयोरेकताभिमानोऽस्मितेत्युच्यते॥यथाप्रकृतिर्वस्तुतःकर्तृत्वभो
क्तृत्वरहितापिकर्त्राहंभोक्ताहमित्यभिमन्यतेसोयमस्मिताख्योविपर्यासःक्लेशः॥रागस्यलक्षणमा
ह॥सुखानुशयीरागः॥७॥सुखमनुशेतइतिसुखानुशयी॥सुखज्ञस्यसुखानुस्मृतिपूर्वकःसुख
साधनेषुतृष्णारूपोगर्द्धःसरागसंज्ञःक्लेशः॥द्वेषस्यलक्षणमाह॥दुःखानुशयीद्वेषः॥८॥दुःखप्र
तिघलक्षणतदभिज्ञस्यतत्स्मृतिपूर्वकंतत्साधनेष्वनभिरतिलक्षणयानिंदासद्वेषलक्षण
क्लेशः॥अभिनिवेशमाह॥स्वरसवाहीविदुषोपितथारूढोऽभिनिवेशः॥९॥पूर्वजन्मानुभूतम
रणदुःखानुभववासनाबलाद्भयरूपःसमुपजायमानःशरीरविषयादिभिर्ममवियोगोमाभू

पा.त.
१५
दित्यन्वहमनुबन्धरूपः सर्वस्यैवा कृमेः प्रवृत्तं तत्पर्यन्तं निमित्तं विना प्रवर्त्तमानोऽभिनिवेशाख्यः क्लेशः ॥ तदेवं व्युत्था-
नस्य क्लेशात्मकत्वादेकाग्रताभ्यासकामेन प्रथमं क्लेशाः परिहर्त्तव्याः ॥ न चाज्ञातानां तेषां परिहारः कर्तुं शक्यत इ-
ति तत्परिहरज्ञानाय तेषामुद्देशं क्षेत्रं विभागं लक्षणं चाभिधाय स्थूलसूक्ष्मभेदभिन्नानां तेषां परिहरणोपायविभा-
गमाह ॥ ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥१०॥ ते सूक्ष्माः क्लेशाः ये वासनारूपेणैवावस्थिता न वृत्तिरूपं परिणाममारभं-
ते ॥ ते प्रतिप्रसवेन प्रतिलोमपरिणामेन हेयास्त्यक्तव्याः स्वकारणे अस्मितायां कृतार्थं सवासनं चित्तं यदा प्रविष्टं भ-
वति ॥ तदा कुतस्तेषां निर्मूलानां संभवः ॥ स्थूलानां हानोपायमाह ॥ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥११॥ तेषां स्थूलक्ले-
शानामारब्धकार्याणां याः सुखदुःखमोहात्मिका वृत्तयस्ता ध्यानेनैव चित्तैकाग्रतालक्षणेन हेयास्त्याज्या इत्यर्थः
चित्तपरिकर्माभ्यासमात्रेणैव स्थूलत्वान्नासां निवृत्तिर्भवति ॥ यथा वस्त्रादौ घनः स्थूलो मलः प्रक्षालनमा-
त्रेणैव निवर्त्तते यस्तु तत्र सूक्ष्मः स तैस्तैरुपायैरुत्तापनप्रभृतिभिरेव निवर्तयितुं शक्यते ॥ एवं क्लेशानां तत्त्व-
मभिधाय कर्माशयस्याभिधातुमाह ॥ क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥१२॥ कर्माशय इत्यने-
न तस्य स्वरूपमभिहितं यतो वासनारूपाण्येव कर्माणि क्लेशमूल इत्यनेन कारणमभिहितं यतः कर्मणां शुभाशु- १५

भानां क्लेशा एव निमित्तं ॥ दृष्टादृष्टजन्मवेदनीय इत्यनेन फलमुक्तं ॥ अस्मिन्नेव जन्मन्यऽनुभवनीयो दृष्टजन्मवेदनीय
इत्यर्थः ॥ जन्मान्तरानुभवनीयोऽदृष्टजन्मवेदनीयः ॥ तथाहि ॥ कानिचित्पुण्यानि कर्माणि देवताराधनादीनि तीव्रसंवे
गकृतानि इहैव जन्मनि जात्यायुर्भोगलक्षणं फलं प्रयच्छंति ॥ यथा नंदीश्वरस्य भगवन्महेश्वराराधनबलादिहैव जन्
मनि जात्यादयो विशिष्टाः प्रादुर्भूताः ॥ एवमन्येषां विश्वामित्रादीनां तपःप्रभावाज्जात्यायुषी केषांचिज्जातिरेव ॥
तथा तीव्र[illegible]दुष्टकर्मकृतां नहुषादीनां जात्यंतरादिपरिणामः ॥ उर्वश्याश्च कार्तिकेयवने लतारूपतया ॥ एवं व्य
स्तसमस्तत्वेन यथायोग्यं योज्यं ॥ इदानीं कर्माशयस्य स्वभेदभिन्नं फलमाह ॥ सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भो
गाः ॥१३॥ मूलमुक्तलक्षणाः तेष्वनभिभूतेषु सत्सु कर्मणां कुशलाकुशलरूपाणां विपाकः फलं जात्यायुर्भोगा भ
वंति ॥ जातिर्मनुष्यत्वादिः आयुः चिरकालं शरीरसंबंधः ॥ भोगा विषयाः ॥ इंद्रियाणि सुखदुःखसंवित् ॥ कर्मकरण
भावसाधनस्य सुखस्य भोगशब्दवाच्यत्वात् ॥ इदमत्र तात्पर्यं ॥ चित्तभूमावनादिकालसंचिताः कर्मवासनाः यथाय
थापाकमुपयांति ॥ तथा गुणप्रधानभावेन स्थिता जात्यायुर्भोगलक्षणं स्वकार्यमारंभते ॥ उक्तानां कर्मफलत्वेन
जात्यादीनां स्वकारणकर्मानुसारेण कार्यकर्तृत्वमाह ॥ ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥१४॥ ह्लादः

पा॰नं॰ सुखं परितापो दुःखं ह्लादपरितापौ फलं येषां ते तथोक्ताः॥ पुण्यं कुशलं कर्म तद्विपरीतमपुण्यं ते पुण्यापुण्ये कारणं येषां ते रमृ॰
षां भावस्तस्मात्॥ एतदुक्तं भवति॥ पुण्यकर्मारब्धा जात्यायुर्भोगा ह्लादफलाः॥ अपुण्यकर्मारब्धाः परितापफ
१६ फलाः॥ एतच्च प्राणिमात्रापेक्षया द्वैविध्यं॥ योगिनस्तु सर्वं दुःखमित्याह॥ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुण
वृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः॥१५॥ विवेकिनः परिज्ञातक्लेशादिविवेकस्य दृश्यमानं सकलं भोग
साधनं सविषस्वाद्वन्नवत्॥ दुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयमेवेत्यर्थः॥ यस्मादत्यंताभिजातो योगी दुःखलेशेनाप्युद्वि
जते॥ यथाक्षिपात्रमूर्णातंतुस्पर्शमात्रेणापि महतीं पीडामनुभवति नेतरदंगं॥ तथा विवेकी स्वल्पदुःखानुबं
धेनापि विरज्यते॥ कथमित्याह॥ परिणामतापसंस्कारदुःखैर्विषयाणामुपभुज्यमानानां यथायथं गर्धाभिवृद्धे
स्तदप्राप्तिकृतस्य दुःखस्याप्यपरिहार्यत्वात् दुःखांतरसाधनत्वाच्चास्त्येव दुःखरूपतेति परिणामदुःखत्वं उपभुज्यमा
नेषु सुखसाधनेषु तत्प्रतिपंथिनं प्रति द्वेषस्य सर्वदैवावस्थितत्वात् सुखानुभवकालेपि तापदुःखं दुःपरिहारमिति
तापदुःखता संस्कारदुःखत्वं स्वाभिमतानभिमतविषयसंनिधाने सुखसंविद्दुःखसंविदुपजायमाना तथाविधमे १६
व स्वक्षेत्रे संस्कारमारभते॥ संस्काराश्च पुनस्तथाविधसंविदनुभव इत्यपरिमितसंस्कारसंततिद्वारेण संस्कारानुछे

दात्सर्वस्यैवसस्वस्य दुःखत्वं॥ गुणवृत्तिविरोधाच्चेति॥ गुणानां सत्त्वरजस्तमसां याच्च तयः सुखदुःखमोहरूपाः परस्परमभिभा
व्याभिभावकत्वेन विरुद्धा जायंते तासां सर्वत्रैव दुःखानुवेधात् दुःखत्वं॥ एतदुक्तं भवति ऐकांतिकीआत्यंतिकीं च दुःख
निवृत्तिमिच्छतो विवेकेन उक्तरूपकारणचतुष्टयवशात्सर्वविषया दुःखरूपतया प्रतिभांति॥ तस्मात्सर्वकर्मविपाको
दुःखरूपएवेत्युक्तं भवति॥ तदेवमुक्तस्य क्लेशकर्मविपाकाशयविपाकराशेरविद्याप्रभवत्वा द्विद्यायाश्च मिथ्या
ज्ञानरूप यग्ज्ञानेनोच्छेद्यत्वात्सम्यग्ज्ञानस्य च ससाधनस्य च हेयोपादेयावधारणरूपत्वात्तदभिधानाय
ह॥ हेयं दुःखमनागतं॥१६॥ भुक्तस्यातिक्रांतत स्य च त्यक्तुं अशक्यत्वात् अनागतमेव सं
सारदुःखं हातव्यमित्युक्तं भवति हेयहेतुमाह॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः॥१७॥ द्रष्टा चिद्रूपः पुरुषः॥ दृश्यं बु
द्धिसत्त्वं॥ तयोरविवेकख्यातिहेतुको यो सौ संयोगो भोग्यभोक्तृत्वेन सन्निधानं स हेयस्य दुःखस्य गुणपरिणामरूपस्य
संसारस्य हेतुः कारणं॥ तन्निवृत्त्या संसारनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोग इत्युक्तं॥ तत्र दृश्यस्य स्वरूपं
कार्यं प्रयोजनं चाह॥ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेंद्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं॥१८॥ प्रकाशः सत्त्वस्य धर्मः
क्रियाप्रवृत्तिरूपा रजसः स्थितिर्नियमरूपा तमसः ताः प्रकाशक्रियास्थितयः शीलं स्वाभाविकं रूपं यस्य तत्तथाविध
मिति स्वरूपमस्य निर्दिष्टं भूतेंद्रियात्मकमिति॥ भूतानि स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधानि पृथिव्यादि नि गंधतन्मात्रा

पात. दीनि च ॥ इंद्रियाणि कर्मेंद्रियबुद्धींद्रियांतःकरणभेदेन त्रिविधानि ॥ उभयमेतद्ग्राह्यग्रहणरूपं आत्मा स्वरूपाभिन्नः स्तृ.
१७ परिणामो यस्य तत्तथाविधधर्मित्वेन कार्यमस्योक्तं ॥ भोगः कथितलक्षणः अपवर्गो विवेकख्यातिपूर्विका संसार
निवृत्तिः ॥ तौ भोगापवर्गौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथाविधं दृश्यमित्यर्थः ॥ तस्य च दृश्यस्य नानावस्थारूपपरिणामात्मक
स्य हेयत्वेन ज्ञातव्यत्वादवस्थाः कथयितुमाह ॥ विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥ गुणानां
पर्वाणि अवस्थाविशेषाश्चत्वारो ज्ञातव्या इत्युपदिष्टं भवति तत्र विशेषा महाभूतेंद्रियाणि ॥ अविशेषास्तन्मात्रां
तःकरणानि लिंगमात्रं बुद्धिः ॥ अलिंगमव्यक्तमित्युक्तं ॥ [illegible] त्रिगुणरूपस्याव्यक्तस्यान्वयित्वेन प्रत्यभिज्ञानादवश्यव
स्य ज्ञातव्यत्वेन प्रत्यभियोगकाले चत्वारि पर्वाणि [illegible] नेन दृश्यस्य प्रथमं ज्ञातव्यत्वात्तदवस्थासहि
तं व्याख्याय उपादेयं द्रष्टारं [illegible] कर्तुमाह ॥ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥ द्रष्टा पुरुषो दृशिमात्रः चै
तन्यमात्रः [illegible] ग्रहणं धर्मधर्मिनिरासार्थं केचिद्धि चेतनामात्मनो धर्ममिच्छंति तन्नसु शुद्धोपि परिणामित्वाभा
वेन स्वप्रतिष्ठोपि प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययाः विषयोपरक्तानि ज्ञानानि तानि स्वाव्यवधानेन प्रतिसंक्रमाद्यभावेन
पश्यति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ जातविषयोपरागायामेव बुद्धौ सन्निधानमात्रेणैव पुरुषस्य द्रष्टृत्वं स एव भोक्तेत्याह ॥ १७
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥ दृश्यस्य प्रागुक्तलक्षणस्य य आत्मा स्वरूपं स तदर्थस्तस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वसंपादनं

नामस्वार्थपरिहारेण प्रयोजनं॥ नहि प्रधानं प्रवर्तमानमात्मनः किंचित्प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्तते॥ किंतु पुरुषस्य भोगसं-
पादयामिति यद्येवं पुरुषस्य भोगसंपादनमेव प्रयोजनं तदानीं संपादिते च तस्मिंस्तन्निःप्रयोजनं विरतव्यापारं स्यात्॥
तस्मिंश्च परिणामशून्ये शुद्धत्वात्सर्वे द्रष्टारो बंधरहिताः स्युः ततश्च संसारोच्छेद इत्याशंक्याह॥ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधा-
रणत्वात्॥२२॥ यद्यपि विवेकख्यातिपर्यंताद्भोगसंपादनात्कमपि कृतार्थं पुरुषं प्रति तन्नष्टं विरतोपभोगव्यापारं तथापि
सर्वपुरुषार्थसाधारणत्वात्॥ अन्यान्प्रत्यनष्टव्यापारमवतिष्ठते॥ अतः प्रधानस्य सकलभोक्तृसाधारणत्वान्न कृता-
र्थता न कदाचनापि नाशः॥ एकस्य मुक्तौ वा न सर्वेषां मुक्तिप्रसंग इत्युक्तं भवति॥ दृश्यद्रष्टारौ व्याख्याय संयोगं व्याख्यातु-
माह॥ स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः॥२३॥ कार्यद्वारेणात्मलक्षणं करोति स्वशक्तिर्दृश्यस्वभावः॥ स्वामि-
शक्तिर्द्रष्टृस्वरूपं तयोर्द्वयोरपि संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोर्यः स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं यः स संयोगः॥ स च सहजः
भोग्यभोक्तृभावस्वरूपान्नान्यो नहि तयोर्नित्ययोर्व्यापकयोश्च स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित्संयोगः॥ यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भो-
क्तुश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः॥ तस्यापि कारणमाह॥ तस्य हेतुरविद्या॥२४॥ या पूर्वं विपर्ययात्मिका मोहरू-
पाऽविद्या व्याख्याता॥ सा तस्याविवेकख्यातिरूपस्य संयोगस्य हेतुः कारणं हेयं हानक्रियाकर्मोच्यते॥ किं पुनस्तद्धानमित्याह॥

पा.ज. तदभावात्संयोगाभावोहानंतद्दृशेःकैवल्यं॥२५॥ तस्या अविद्यायाः स्वरूपविरुद्धेन सम्यग्ज्ञानेनोन्मूलितायां योयमभा सू.२.
वस्तस्मिन्सति तत्कार्यस्य संयोगस्याप्यभावस्तद्धानमित्युच्यते॥ अयमर्थः॥ नैव तस्य मूर्तद्रव्यवत्परित्यागो युज्यते॥ किंतु ज्ञा
१८ तायां विवेकख्यातावविवेकनिमित्तः संयोगः स्वयमेव निवर्तत इति तस्य हानं॥ यदेव संयोगस्य हानं तदेव नित्यकेवल्यमस्या
पि पुरुषस्य कैवल्यं व्यपदिश्यते॥ तदेवं दृश्यस्य संयोगस्य रूपं कारणं कार्यं चाभिहितं॥ अथ हानोपायकथनद्वारेणोपा
देयकारणमाह॥ विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः॥२६॥ अन्ये गुणा अन्यः पुरुष इत्येवंविधस्य विवेकस्य या ख्यातिः
प्रख्या सा हानस्य दृश्यपरित्यागस्योपायः कारणं॥ कीदृशी॥ अविप्लवा न विद्यते विप्लवोंछेदोऽंतरांतरा व्युत्थानरूपो य वि
स्याः साऽविप्लवा॥ इदमत्र तात्पर्यं॥ प्रतिपक्षभावनाबलादविद्याप्रविलये विनिवृत्तकर्तृत्वज्ञातृत्वाभिमानाया रजस्त
मोमलानभिभूताया बुद्धेरंतर्मुखाया या चिच्छायासंक्रांतिः॥ सा विवेकख्यातिरित्युच्यते॥ तस्यां च संततत्वेन प्रवृत्तायां
दृश्याधिकारनिवृत्तेर्भवत्येव कैवल्यं॥ उत्पन्नविवेकख्यातेः पुरुषस्य यादृशी प्रज्ञा भवति तां कथयन्विवेकख्यातेरेव स्व
रूपमाह॥ तस्य सप्तधा प्रांतभूमिप्रज्ञा॥२७॥ तस्योत्पन्नविवेकज्ञानस्य ज्ञातव्यविवेकरूपा प्रज्ञा प्रांतभूमौ सकलसा १८
लंबनसमाधिभूमिपर्यंते सप्तप्रकारा भवति तत्र कार्यविमुक्तिरूपा चतुःप्रकाराः॥ ज्ञातं मया ज्ञेयं न ज्ञातव्यं किंचिद्द

स्तिक्षीणामेक्लेशानमेकिंचित्क्षेतव्यमस्तिअधिगतंमयाहानमितिप्राप्तामयाविवेकख्यातिरितिप्रत्ययांतरपरिहारे
णतस्यामवस्थायामीदृश्येवप्रज्ञाजायते॥ईदृशीप्रज्ञाकार्यविषयंचनिर्मलंज्ञानंकार्यविमुक्तिरुच्यतेचित्तविमुक्तिस्त्रि
धा॥चरितार्थामेबुद्धिःगुणाःहताधिकारागिरिशिखरनिपतिताइवग्रावाणोनपुनःस्थितिंयास्यंतिस्वकारणेप्रलया
भिमुखानांमोहाभिधानमूलकारणाभावान्निःप्रयोजनत्वाच्चामीषांकुतःप्ररोहःसात्मीभूतश्चमेसमाधिः॥तस्मिं
न्सतिस्वरूपप्रतिष्ठोहमितिईदृशीत्रिःप्रकाराचित्तमुक्तिः॥तदेवमीदृश्यांसप्तविधप्रांतभूमिप्रज्ञायामुपजातायांपुरुषः
केवलइत्युच्यते॥विवेकख्यातिःसंयोगाभावहेतुरित्युक्तं॥तस्यास्तूत्पत्तौकिंनिमित्तमित्याह॥योगांगानुष्ठानादशु
द्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः॥२८॥योगांगानिवक्ष्यमाणलक्षणानितेषामनुष्ठानात्॥ज्ञानपूर्वकादभ्यासादा
विवेकख्यातेरशुद्धिक्षयेचित्तसत्वस्यप्रकाशावरणक्लेशरूपाशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिस्तारतम्येनसात्विकःपरिणामोवि
वेकख्यातिपर्यंतःसतस्याःख्यातेर्हेतुरित्यर्थः॥योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षयइत्युक्तं॥कानिपुनस्तानियोगांगानीतिते
षामुद्देशमाह॥यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोष्टावंगानि॥२९॥इहकानिचित्समाधेः
साक्षादुपकारकत्वेनांतरंगाणि यथाधारणादीनि कानिचित्प्रतिपक्षभूतहिंसादिवितर्कोन्मूलनद्वारेणसमा

पा०त्र० धिमुपकुर्वंति॥ यथायमनियमादयः॥ तत्रासनादीनामुत्तरोत्तरमुपकारकत्वं॥ यथा सत्यासनजये प्राणायामस्थैर्यं सू०वृ०२
एवमुत्तरत्रापि योज्यं॥ क्रमेणैषां स्वरूपमाह॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः॥ ३०॥ तत्र प्राणवियोगप्र
१९ योजनः व्यापारो हिंसा सा च सर्वानर्थहेतुः॥ तदभावोऽहिंसा हिंसायाः सर्वकालमेव परिहार्यत्वात् प्रथमं तदभावरूपा
याअहिंसायाः निर्देशः॥ सत्यं वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वं स्तेयं परस्वापहरणं तदभावोऽस्तेयं ब्रह्मचर्यमुपस्थसंयमः
अपरिग्रहो भोगसाधनानामस्वीकरणं॥ एते तेऽहिंसादयः पंच यमशब्दवाच्या योगांगत्वेन निर्दिष्टाः॥ एषां विशेषमा
ह॥ एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतं॥ ३१॥ जातिः ब्राह्मणत्वादिः॥ देशस्तीर्थादिः॥ का
लश्चतुर्दश्यादिः॥ समयो ब्राह्मणप्रयोजनादिः॥ एतैश्चतुर्भिरनवच्छिन्नाः पूर्वोक्ता अहिंसादयो यमाः॥ सर्वास्वेव क्षिप्ता
दिषु चित्तभूमिषु भवा महाव्रतमित्युच्यते तद्यथा ब्राह्मणं न हनिष्यामि॥ तीर्थे कंचन न हनिष्यामि॥ चतुर्दश्यां न हनि
ष्यामि॥ देवब्राह्मणार्थव्यतिरेकेण न कमपि हनिष्यामीति॥ एवं चतुर्विधावच्छेदव्यतिरेकेण कंचित्क्वचित्कदाचित्कस्मिं १९
श्चिदर्थे न हनिष्यामीत्यनवच्छिन्नाः एवं सत्यादिषु यथायोगं योज्यं॥ इत्थमनियतीकृताः॥ सामान्येनैव प्रवृत्ता महाव्रत
मित्युच्यते न पुनः परिच्छिन्नावधारणं नियमानाह॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ ३२॥

शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरं च ॥ बाह्यं मृज्जलादिभिः कायमलानां प्रक्षालनं ॥ अभ्यंतरं मैत्र्यादिभिश्चित्तमलानां क्षालनं
संतोषस्तुष्टिः शेषाः प्रागेव कृतव्याख्यानाः ॥ एते शौचादयो नियमशब्दवाच्याः ॥ कथमेषां योगांगत्वमित्याह ॥ **वितर्क-**
बाधने प्रतिपक्षभावनं ॥ ३३ ॥ वितर्क्यंत इति वितर्काः योगपरिपंथिनो हिंसादयस्तेषां प्रतिपक्षभावने सति यदा बाधो
भवति तदा योगः सुकरो भवतीत्यतो भवत्येव योगांगत्वं नियमादीनां ॥ इदानीं वितर्काणां स्वरूपं भेदप्रकारं कारणं फ-
लं च क्रमेणाह ॥ **वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिताः क्रोधलोभमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञाना-**
नंतफला इति प्रतिपक्षभावनं ॥ ३४ ॥ एते पूर्वोक्ता हिंसादयः प्रथमं त्रिधा भिद्यंते कृतकारितानुमोदनभेदेन तत्र कृ-
ताः स्वयं निष्पादिताः ॥ कारिता अन्यद्वारा कारिताः ॥ अन्येन क्रियमाणाः साध्वित्यंगीकृताः अनुमोदिताः ॥ एतच्च त्रै-
विध्यं परस्परव्यामोहनिराकरणायोच्यते ॥ अन्यथा मंदमतिरेवं मन्येत न मया हिंसा कृता नास्ति मे दोष इति ॥
एतेषां कारणप्रतिपादनायाह ॥ क्रोधलोभमोहमूला इति ॥ यद्यपि क्रोधः प्रथमं निर्दिष्टस्तथापि सर्वक्लेशानां
मोहस्यानात्मन्यात्माभिमानलक्षणस्य निदानत्वात्तस्मिन्सति स्वपरविभागपूर्वकत्वेन लोभक्रोधादीनामुद्भवा-
न्मूलत्वमवसेयं ॥ मोहपूर्विका सर्वा दोषजातिरित्यर्थः ॥ लोभस्तृष्णा क्रोधः कृत्याकृत्यविवेकोन्मूलकः प्रज्वलनात्म

पा॰ अ॰ कः कश्चिन्न धर्मः॥ प्रत्येकं कृतादिभेदेन त्रिःप्रकारा अपि हिंसादयो मोहादिकारणत्वेन त्रिधा भिद्यंते॥ एमेषामेव स्व॰ वृ॰ २
पुनरवस्थाभेदेन त्रैविध्यमाह॥ मृदुमध्याधिमात्राः मृदवो मंदाः॥ न तीव्राः नापि मध्याः॥ मध्या न मंदा नापि ती
२० व्राः॥ अधिमात्रास्तीव्राः॥ पाश्चात्या नव भेदाः इत्थं त्रैविध्ये सति सप्तविंशतिभेदा भवंति॥ मृद्वादीनामपि प्रत्येकं मृ
दुमध्याधिमात्रभेदेन त्रैविध्यं संभवति॥ तद्यथा योगयोज्यं॥ तद्यथा॥ मृदुमृदुर्मृदुमध्यो मृदुतीव्र इति॥ एवमेका
शीतिभेदाः भवंति॥ एषां फलमाह॥ दुःखाज्ञानानंतफलाः॥ दुःखं प्रतिकूलतयावभासमानो राजसश्चित्तधर्मः॥
अज्ञानं मिथ्याज्ञानं विपर्ययसंशयरूपं ते दुःखाज्ञाने अनंतमपरिच्छिन्नं फलं एषां ते तथोक्ताः॥ इत्थं तेषां स्वरूपकार
णादिभेदेन ज्ञातानां प्रतिपक्षभावनया योगिना परिहारः कर्तव्य इत्युपदिष्टं भवति॥ एषामभ्यासात्प्रकर्षमागच्छ
तोऽनुनिष्पादिन्यः सिद्धयो यथा भवंति तथा क्रमेण प्रतिपादयितुमाह॥ अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संन्निधौ वैरत्यागः॥ ३५॥
तस्याहिंसां भावयतः सन्निधौ सहजविरोधिनामप्यहिनकुलादीनां वैरत्यागो निर्मत्सरतयावस्थानं भवति॥ हिंस्रा अ
पि हिंस्रत्वं परित्यजंतीत्यर्थः॥ सत्याभ्यासवतः किं भवतीत्याह॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं॥ ३६॥ क्रियमाणा २०
हि क्रिया यागादिकाः फलं स्वर्गादि प्रयच्छंति॥ तस्य तु सत्याभ्यासवतो योगिनः तथा सत्यं प्रकृष्यते यथा अकृताया

मपिच्छिायायां योगीनस्फलमाप्नोति॥ तद्रूचनाघस्यचिच्छियामकुर्वतोपिप्रलंभतीत्यर्थः॥ अस्तेयाभ्यासवतः फलमाह॥
अस्तेयप्रतिष्ठायांसर्वरत्नोपस्थानं॥ ३७॥ यदाअस्तेयंमभ्यस्यतियोगीनदातस्यप्रकर्षान्निरभिलाषस्यापिसर्वतो
दिक्षु स्थानिरत्नान्युपतिष्ठंते॥ ब्रह्मचर्यभ्यासस्यफलमाह॥ ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायांवीर्यलाभः॥ ३८॥ यःकिलब्रह्मचर्
यमभ्यस्यतितस्यतत्प्रकर्षान्निरतिशयंवीर्यंसामर्थ्यमाविर्भवतिवीर्यनिरोधोहिब्रह्मचर्यंतस्यप्रकर्षाछरीरेंद्रीय ग
स मनःसुवीर्यप्रकर्षमागछति॥ अपरिग्रहाभ्यासस्यफलमाह॥ अपरिग्रहस्थैर्येजन्मकथंतासंबोधः॥ ३९॥ कथमि
त्यस्यभावःकथंताजन्मनःकथंतातस्याःसंबोधःसम्यक्ज्ञानंजन्मांरेकोहमासंकीदृशःकिंकार्यकारिति
जिज्ञासायांसर्वमेवसम्यग्ज्ञानातीत्यर्थः॥ नकेवलंभोगसाधनंपरिग्रहएवपरिग्रहःकिंतुयावदात्मनःशरीरपरिग्रहो
पिपरीग्रहोभोगसाधनत्वात्शरीरस्यतस्मिन्सतिरागानुबंधात्बहिर्मुखायामेवप्रवृत्तौनतात्विकज्ञानप्रादुर्भावः॥ य
दापुनःशरीरादिपरिग्रहनैरपेक्षेणमाध्यस्थमवलंबतेतदामध्यस्थस्यरागत्यागात्सम्यग्ज्ञानहेतुर्भवत्येवपूर्वापरजन्मसं
बोधः॥ उक्तायमानांसिद्धयोऽथनियमानाहमाह॥ शौचात्स्वांगजुगुप्सापरैरसंसर्गः॥ ४०॥ यःशौचंभावयतितस्यस्वांगे
षपिकारणस्वरूपपर्यालोचनद्वारेणजुगुप्साघृणासमुपजायते॥ अशुचिरयंकायोनात्रानुग्रहःकर्तव्यइति॥ अमुनै

पा॰ज॰ देहेऽनात्मपरैरन्यैश्च कायवद्भिरसंसर्गः ॥ संसर्गाभावः परिवर्जनीय इत्यर्थः ॥ यः किल स्वमेव कायं जुगुप्सते तदवद्यदर्श- सू॰वृ॰
नात्स कथं परकीयैस्तथाभूतैः कायैः संसर्गमनुभवति ॥ शौचस्यैव फलांतरमाह ॥ सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजया-
२१ त्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥ भवंतीति वाक्यशेषः ॥ सत्वं प्रकाशसुखात्मकं तस्य शुद्धिः रजस्तमोभ्यामनभिभवः ॥ सौ-
मनस्यं खेदाननुभवेन मानसी प्रीतिः ॥ एकाग्रता नियते विषये चेतसः स्थैर्यं ॥ इंद्रियजयो विषयपराङ्मुखानामिंद्रि-
याणां स्वात्मन्यवस्थानं ॥ आत्मदर्शने विवेकख्यातिरूपे चित्तस्य योग्यत्वं समर्थत्वं ॥ शौचाभ्यासवतः एते सत्वशुध्याद-
यः क्रमेण प्रादुर्भवंति ॥ तथा हि ॥ सत्वशुद्धेः सौमनस्यं सौमनस्यादेकाग्रता ॥ एकाग्रताया इंद्रियजयादात्मदर्शन-
योग्यतेति ॥ संतोषाभ्यासस्य फलमाह ॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥ संतोषप्रकर्षे योगिनस्तथाविधमांतरसु-
खमाविर्भवति यस्य बाह्यं सुखं शतांशेनापि न समं ॥ तपसः फलमाह ॥ कायेंद्रियशुद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥
तपः समभ्यस्यमानं चेतसः क्लेशादिलक्षणाशुद्धिक्षयद्वारेण कायेंद्रियाणां शुद्धिमुत्कर्षमादधाति ॥ अयमर्थः ॥ चां-
द्रायणादिना चित्तक्लेशमलक्षयः ॥ तत्क्षयादिंद्रियाणां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनादिसामर्थ्यमाविर्भवति ॥ का- २१
यस्य यथेच्छमणुत्वमहत्वादीनि ॥ स्वाध्यायस्य फलमाह ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥ अभिमतमंत्र

जपादिलक्षणे स्वाध्याये प्रकृष्यमाणे योगिनः ॥ इष्टया देवतया अभिप्रेतया सह संप्रयोगो भवति सा देवता प्रत्य
क्षा भवतीत्यर्थः ईश्वरप्रणिधानस्य फलमाह ॥ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥ ईश्वरप्रणिधानं योयं
भक्तिविशेषस्तस्मात्समाधेरुक्तलक्षणस्याविर्भावो भवति ॥ यस्मात्स भगवानीश्वरः प्रसन्नः सन्नंतरायरूपान् क्लेशा
न् परिहृत्य समाधिमुद्बोधयतीति ॥ यमनीयमानुक्त्वा आसनमाह ॥ स्थिरसुखमासनं ॥ ४६ ॥ आस्यतेऽनेनेत्यासनं
पद्मासनदंडासनस्वस्तिकासनादि तद्यदा स्थिरं निःकंपं सुखमनुद्वेजनीयं च भवति तदा तद्योगांगतां भजते ॥ तस्यै
व स्थिरसुखावाप्त्यर्थमुपायमाह ॥ प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां ॥ ४७ ॥ तदासनं प्रयत्नशैथिल्येनानंते
समापत्त्या स्थिरसुखं भवतीति संबंधः ॥ यदासनं बध्नामीति इच्छां करोति प्रयत्नशैथिल्येपि अक्लेशेनैव तदासनं संप
द्यते यदा काशगतेनानंते चेतसः समापत्तिः ॥ क्रियतेऽवधानेन तादात्म्यमापद्यते तदा देहाहंकाराभावान्नासनं
दुःखजनकं भवति ॥ तस्मिंश्चासनजये समाध्यंतरायभूता न प्रभवंति अंगमेजयत्वादयः ॥ तस्यैवानुनिष्पादिनं
फलमाह ॥ ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥ तस्मिन्नासनजये सति द्वंद्वैः शीतोष्णक्षुत्तृषादिभिर्योगी नाभिहन्य

पा॰ऋ॰

तदित्यर्थः॥ आसनजयानंतरं प्राणायाममाह॥ तस्मिन्सतिश्वासयोर्गतिविछेदः प्राणामः॥ ४९॥ आस
नस्थैर्ये सति तन्निमित्तकः प्राणायामलक्षणो योगांगविशेषोऽनुष्ठेयो भवति॥ कीदृशः श्वासप्रश्वास
॥२२॥ योर्गतिविछेदलक्षणः॥ श्वासप्रश्वासौ उक्तलक्षणौ तयोस्त्रिधा रेचनाक्षेपणपूरणद्वारेण बाह्याभ्यं
तरस्थानेषु गतेः प्रवाहस्य विछेदो धारणं प्राणायाम उच्यते॥ अस्यैव सुखावगमाय विभज्य रूपं कथयति
स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः॥ ५०॥ बाह्यवृत्तिः श्वासो रेचकः
अंतर्वृत्तिः प्रश्वासः पूरकः॥ स्तंभवृत्तिः कुंभकः॥ यस्मिन्जलमिव कुंभे निश्चलतया प्राणोऽवस्थाप्यत इति
कुंभकः त्रिविधोयं प्राणायामो देशेन कालेन संख्यया चोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति॥ देशेनोप
लक्षितो यथा नासाद्वादशांतादौ नासामारभ्य द्वादशांगुलिपर्यंतमित्यर्थः कालेनोपलक्षितो यथा षट्
त्रिंशन्मात्रादिप्रमाणः संख्ययोपलक्षितो यथा इयतो वारान्कृत एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घा ॥२२॥
तो भवतीति एतज्ज्ञानाय संख्याग्रहणमुपात्तं उद्घातो नाभिमूलात्प्रेरितस्य वायोः शिरस्यभिहननं

त्रीन् प्राणायामानभिधाय चतुर्थमभिधातुमाह॥ बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थः॥ ५१॥ प्राणस्य
बाह्यो विषयो द्वादशांतादिः अंतरो विषयो हृदयनाभिचक्रादिः॥ तौ द्वौ विषयावाक्षिप्य पर्यालोच्य
यः स्तंभरूपो गतिविछेदः स चतुर्थः प्राणायामः॥ तृतीयात् कुंभकाख्याद यमस्य विशेषः॥ स बाह्याभ्यं
तरो विषयावपर्यालोच्यैव सहसा तप्तोपलपतितजलन्यायेन युगपत्कुंभवृत्त्या निष्पद्यते॥ अस्य तु
विषयद्वयाक्षेपको निरोधः॥ अयमपि पूर्ववत् देशकालसंख्याभिरुपलक्षितो द्रष्टव्यः॥ चतुर्विधस्या
प्यस्य माह॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणं॥ ५२॥ ततस्तस्मात् प्राणायामात् प्रकाशस्य चित्तसत्वगतस्य य
दावरणं क्लेशरूपं तत् क्षीयते विनश्यतीत्यर्थः॥ फलांतरमाह॥ धारणासु च योग्यता मनसः॥ ५३॥ धारणा
वक्ष्यमाणलक्षणाः तासु प्राणायामैः क्षीणदोषं मनो यत्र यत्र धार्यते तत्र तत्र स्थिरीभवति न विक्षेपं भ
जते॥ प्रत्याहारस्य लक्षणमाह॥ स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेंद्रियाणां प्रत्याहारः॥
५४॥ इंद्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रतीयमानानामाह्रियंते ऽस्मिन्निति प्रत्याहारः॥ स च कथं निष्पद्यत इत्य
त आह॥ चक्षुरादीनां इंद्रियाणां स्वस्वविषयो रूपादिः तेन संप्रयोगस्तदाभिमुख्येन वर्तनं तदभावस्तदाभि

मुख्यं परित्यज्यं स्वरूपमात्रेणावस्थानं तस्मिन् सति चित्तमात्रानुकारिणींद्रियाणि भवंति यतश्चित्तमनुवर्तमा
॥२३॥ नानि मधुकरराजमिव सर्वे मधुमक्षिकाः सर्वाणींद्रियाणि प्रतीयंते॥ अतश्चित्तनिरोधे तानि प्रत्याहृतानि भवं
ति॥ तेषां तत्स्वरूपानुकारः प्रत्याहार उक्तः॥ प्रत्याहारस्य फलमाह॥ ततः परमा वश्यतेंद्रियाणां॥ ५५॥ अभ्या
स्यमाने हि प्रत्याहारे तथा वश्यान्यायत्तानींद्रियाणि संपद्यंते यथा बाह्यविषयाभिमुखतां नियमानान्यपि न यांती
त्यर्थः॥ तदेवं प्रथमपादोक्तलक्षणस्य योगस्यांगभूतक्लेशतनूकरणफलं क्रियायोगमभिधाय क्लेशानामुद्देशं
फलं स्वरूपं कारणं क्षेत्रं फलं चोक्त्वा कर्मणामपि भेदं फलं कारणं स्वरूपं फलं चाभिधाय विपाकस्य स्वरूपं का
रणं चाभिहितं॥ ततस्त्याज्यत्वात्क्लेशादीनां ज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञेयत्यागस्याशक्यत्वात् ज्ञानस्य च शास्त्रायत्त
त्वात् शास्त्रस्य च हेयहीनकारणोपादेयोपादानकारणत्वेन चतुर्व्यूहत्वाद्धेयस्य च हानव्यतिरेकेण स्वरू
पानिष्पत्ते हानसहितं चतुर्व्यूहं स्वस्वकारणसहितमभिधायोपादेयकारणभूताया विवेकख्यातेः॥ कार
णभूतानामंतरंगबहिरंगभावेन स्थितानां योगांगानां यमादीनां स्वरूपं फलसहितं व्याख्याय धारणापर्यंता ॥२३॥
नामासनादीनां परस्परमुपकार्योपकारकभावेनावस्थितानामुद्देशमभिधाय प्रत्येकलक्षणकारणपू
र्वकं फलमभिहितं॥ तदायं योगो यमनियमादिभिः प्राप्तबीजभावः आसनप्राणायामांकुरितः

प्रत्याहारेण पुष्पितो धारणाध्यानसमाधिभिः फलिष्यतीति व्याख्यातः साधनपादः ॥ ॥ इति श्रीमहाराजा
धिराजश्रीभोजदेवविरचितायां राजमार्तंडाभिधानायां सांख्यप्रवचनपातंजलसूत्रवृत्तौ
साधनपादो द्वितीयः ॥२॥ छ ॥ छ ॥ यत्पादपद्मस्मरणादणिमादिविभूतयः ॥ भवंति भविनामुत्त
भूतनाथः स भूतये ॥१॥ तदेवं पूर्वोद्दिष्टं धारणाद्यंगत्रयं निर्णेतुं संयमसंज्ञाभिधानपूर्वकं बाह्याभ्यंत
रादिसिद्धिप्रतिपादनाय लक्षयितुमुपक्रमते ॥ तत्र धारणायाः स्वरूपमाह ॥ देशबंधश्चित्तस्य धारणा
॥१॥ देशे नाभिचक्रे नासाग्रादौ चित्तस्य बंधो विषयांतरपरिहारेण यत्स्थिरीकरणं सा चित्तस्य धारणो
च्यते ॥ अयमर्थः मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मवासितांतःकरणेन यमनियमवतासनेन परिहृतप्राणवि
क्षेपेण प्रत्याहृतेंद्रियग्रामेण निर्बाधे प्रदेशे ऋजुकायेन जितद्वंद्वेन योगिना नासाग्रादौ संप्रज्ञातस
माधेरभ्यासाय चेतः स्थिरीकरणं कर्तव्यमिति ॥ धारणामभिधाय ध्यानमभिधातुमाह ॥ तत्र प्रत्ययैक
तानता ध्यानं ॥२॥ तत्र तस्मिन्देशे यत्र चित्तं धृतं तत्र प्रत्ययस्य ज्ञानस्यैरूं पैघन्नस्वेप [illegible] भ्यतामिधापृथ
त्वे या एकतानता विसदृशपरिणामपरिहारहारेण यदेव धारणायामवलंबनीकृतं तदालंबनतयैव निरंतर

पातंज

मुख्यतिसा ध्यानमुच्यते॥ चरमं योगांगं समाधिमाह॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः
२५ ॥३॥ तदेवोक्तलक्षणं ध्यानं यत्रार्थमात्रनिर्भासं अर्थाकारसमावेशान्न्यग्भूतार्थरूपं न्यग्भूतज्ञानस्व
प रूपत्वेन स्वरूपशून्यतामिवापद्यते समाधिरित्युच्यते॥ सम्यगाधीयते एकाग्रीक्रियते विक्षेपान्परिहृ
त्य यत्र मनः सन्नाख्येसस्थितिः स समाधिः॥ उक्तलक्षणस्य योगांगत्रयस्य व्यवहाराय तांत्रिकीं संज्ञां क
र्तुमाह॥ त्रयमेकत्र संयमः॥४॥ एकस्मिन्विषये धारणाध्यानसमाधिलक्षणं त्रयं प्रवर्तमानं संयम
संज्ञया शास्त्रे व्यवह्रियते॥ तस्य फलमाह॥ तज्जयात्प्रज्ञालोकः॥५॥ तस्य संयमस्य जयादभ्यासे
न साम्यासादनात्प्रज्ञायास्तस्या विवेकरूपाया आलोकः प्रसरो भवति॥ प्रज्ञा ज्ञेयं सम्यगवभासयतीत्य
र्थः॥ तस्योपयोगमाह॥ तस्य भूमिषु विनियोगः॥६॥ तस्य संयमस्य भूमिषु स्थूलसूक्ष्मालंबन २५
भेदेन स्थितासु चित्तवृत्तिषु विनियोगः कर्तव्यः अधरामधरां चित्तभूमिं जितां ज्ञात्वोत्तरस्यां भू
मौ संयमः कार्यः न ह्यनासादिताधरभूमिरुत्तरस्यां भूमौ संयमं कुर्वाणः फलभाग्भवति॥ साध
नपादे योगांगान्यष्टावुद्दिश्य पंचानां लक्षणं विधाय त्रयाणां कथं न कृतमित्याशंक्याह॥ त्रयमंतरंगं

न

पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥ पूर्वेभ्यो यमादिभ्यो योगांगेभ्यः पारंपर्येण समाधेरुपकारकेभ्यो धारणादियोगांग
त्रयं संप्रज्ञातसंज्ञातसमाधेरंतरंगं समाधिस्वरूपनिष्पादनात्तस्यापि समाध्यंतरापेक्षया बहिरंगत्व
माह ॥ तदपि बहिरंगं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥ निर्बीजस्य निरालंबनस्य शून्यभावनापरपर्यायस्य समाधे
स्तदपि योगांगत्रयं बहिरंगं पारंपर्येणोपकारकत्वात् ॥ इदानीं योगसिद्धीराख्यातुकामः संयमस्य वि
षयपरिशुद्धिं कर्तुं क्रमेण परिणामत्रयमाह ॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ नि
रोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥ व्युत्थानं क्षिप्तमूढविक्षिप्ताख्यं भूमित्रयं निरोधः प्रकृ
ष्टसत्वस्यांगितया चेतसः परिणामः ताभ्यां व्युत्थाननिरोधाभ्यां यौ जनितौ संस्कारौ तयोर्यथाक्रममभ
भिभवप्रादुर्भावौ यदा भवतः अभिभवो न्यग्भूततया कार्यकरणासामर्थ्येनावस्थानं प्रादुर्भावो
वर्तमानेध्वन्यभिव्यक्तरूपतया निरोधलक्षणचित्तस्योभयलक्षणवृत्तित्वादन्वयो यः स निरोधपरिणा
म इत्युच्यते ॥ अयमर्थः ॥ यदा व्युत्थानसंस्काररूपो निरोधधर्मस्तिरोभूतो भवति निरोधसंस्काररूपश्चा
विर्भवति धर्मिरूपतया चित्तमुभयान्वयित्वेनावस्थितं प्रतीयते तदा स निरोधपरिणामशब्देन व्यव

क्षीयते च व्युत्थानगुणवृत्तस्य यद्यपि चेतसो निरोधक्षणत्वं नास्ति तथाप्येवंभूतः परिणामः स्थैर्यमुच्य
२५ ते ॥ अस्यैव फलमाह ॥ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥ तस्य चेतसः पूर्वोक्तान्निरोधसंस्कारा
त्प्रशान्तवाहिता भवति ॥ परिहृतविक्षेपतया सदृशप्रवाहपरिणामित्वं प्रशान्तवाहित्वमित्यर्थः निरोधपरिणा
ममभिधाय समाधिपरिणाममाह ॥ सर्वार्थतैकाग्र्यतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरि
णामः ॥ सर्वार्थता चलत्वान्नानाविधार्थग्रहणं चित्तस्य विक्षेपो धर्मः एकस्मिन्नेवालम्बने सदृशपरिणाम
ता एकाग्रता सापि चित्तस्य धर्मः तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ सर्वार्थतालक्षणस्य धर्मस्य क्षयोऽत्यन्तमभि
भवः एकाग्रतालक्षणधर्मस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिः चित्तस्योद्रिक्तसत्त्वस्यान्वयितयावस्थानं समाधि
परिणाम इत्युच्यते ॥ पूर्वस्मात्परिणामादस्यायं विशेषः तत्र संस्कारलक्षणयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भा २५
वौ पूर्वस्य व्युत्थानसंस्काररूपस्य धर्मस्य न्यग्भावः उत्तरस्य निरोधसंस्काररूपस्योद्भवोऽनभिभूतत्वेना
वस्थानं इह तु क्षयोदयाविति सर्वार्थतारूपस्य विक्षेपस्य संततिरस्कारादनुत्पत्तिरतीतेऽध्वनि प्रवेशः
क्षयः एकाग्रतालक्षणस्य धर्मस्योद्भवो वर्तमानेऽध्वनि प्रकटत्वं ततोऽयमेकाग्रतापरिणाममाह ॥

शांतोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥१२॥ समाहितस्यैव चित्तस्यैकः प्रत्ययोऽनिविशेष
शांतोतीतमध्वानं प्रविष्टः ॥ अपरस्तूदितो वर्तमाने ध्वनि स्फुरितः द्वावपि समाहितचित्तत्वेन तुल्यावेक
रूपालंबनत्वेन सदृशौ प्रत्ययावुभयत्रापि समाहितस्यैव चित्तस्यान्वयित्वेनावस्थानं स एकाग्रतापरिणाम इ
त्युच्यते ॥ चित्तपरिणामोक्तरूपमन्यत्रातिदिशन्नाह ॥ एतेन भूतेंद्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥१३॥ एतेन त्रिविधोक्तेन चित्तस्य परिणामेन भूतेषु स्थूलसूक्ष्मेषु इंद्रियेषु बुद्धिक
र्मेतः करणभेदेनावस्थितेषु धर्मलक्षणावस्थाभेदेन त्रिविधः परिणामो व्याख्यातोऽवगंतव्यः ॥ अव
स्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मांतरापत्तिर्धर्मपरिणामः मृल्लक्षणस्य धर्मिणः पिंडरूपधर्म
परित्यागेन घटरूपधर्मांतरस्वीकारो धर्मपरिणाम इत्युच्यते ॥ लक्षणपरिणामो यथा तस्यैव घटस्या
नागताध्वपरित्यागेन वर्तमानाध्वस्वीकारः तत्परित्यागेन चातीताध्वपरिग्रहः अवस्थापरिणामः
यथा तस्यैव घटस्य प्रथमद्वितीययोः सदृशयोः कालक्षणयोरन्वयित्वेन यतश्च गुणवृत्तिनापरिणा
ममाना लक्षणमप्यस्ति ॥ ननु कोयं धर्मीत्याशंक्य धर्मिणो लक्षमाह ॥ शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपा

तीधर्मी ॥१४॥ शांता ये कृतस्वस्वव्यापारा अतीते ध्वन्यनुप्रविष्टाः उदिता अनागतमध्वानं परित्यज्य
२५ स्वस्वव्यापारं कुर्वंति अव्यपदेश्या ये शक्तिरूपेण स्थिता व्यपदेष्टुं न शक्यंते ॥ यथा सर्वं सर्वात्मकमित्येव
मादयः नियतकार्यकारणरूपयोग्यतयावच्छिन्ना शक्तिरेव धर्मपदेनाभिधीयते तं त्रिविधमपि ॥ धर्मं
योनुपतत्यनुवर्तते न्वयित्वेन स्वीकरोति स शांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मीत्युच्यते यथा सुव
र्णं रुचकरूपधर्मपरित्यागेन स्वस्तिकरूपधर्मांतरपरिग्रहेण सुवर्णरूपतयानुवर्तमानं तेषु धर्मेषु क
थंचिद्भिन्नेषु धर्मिरूपितया सामान्यात्मना धर्मरूपतयाविशेषात्मनास्थितं अनुयायित्वेन भा
सते एकस्य धर्मिणः कथमनेके परिणामा इत्याशंकामपनेतुमाह ॥ क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः
॥१५॥ धर्माणामुक्तलक्षणानां यः क्रमस्तस्य यत्प्रतिक्षणमन्यत्वं परिदृश्यमाने परिणामस्योक्तलक्ष
णस्यान्यत्वे नानाविधत्वे हेतुः लिंगं ज्ञापकं भवति अयमर्थः योयं नियतः क्रमो मृच्चूर्णात् मृत्पिंडस्त २५
तः कपालानि तेभ्यश्च घट इत्येवंरूपः परिदृश्यमानः परिणामस्यान्यत्वमावेदयति तस्मिन्नेव धर्मि
णि यो यो लक्षणपरिणामस्यावस्थापरिणामस्य च क्रमः सोप्यनेनैव न्यायेन परिणामान्यत्वे गमकः

ध्वगंतव्यः सर्वे एव भावा नियतेनैव क्रमेण प्रतिक्षणं परिणममानाः परिदृश्यंते अतः सिद्धं क्रमान्यत्वा
त्परिणामान्यत्वं सर्वेषां च चित्तादीनां परिणाममानानां केचित् धर्माः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यंते यथा सुखादयः
संस्थानादयश्च ॥ केचिच्चैकांतेनानुमानगम्याः यथा कर्मसंस्कारशक्तिप्रभृतयः धर्मिणश्चाभिन्नरूपत
या सर्वत्रानुगमः ॥ इदानीमुक्तस्य संयमस्य विषयप्रदर्शनद्वारेण सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह ॥ परिणामत्र
यसंयमादतीतानागतज्ञानं ॥ १६ ॥ धर्मलक्षणावस्थाभेदेन यत् परिणामत्रयमुक्तं तत्र संयमात्तस्मि
न्विषये पूर्वोक्तस्य संयमस्य करणादतीतानागतज्ञानं योगिनः सम्यगाविर्भवति इदमत्र तात्पर्यं अस्मि
न्धर्मिण्ययं धर्म इदं लक्षणमियमवस्थानागताध्वनः समेत्य वर्तमानेध्वनि स्वव्यापारं विधायातीतमध्वानं
प्रविशतीत्येवं परिहृतविक्षेपतया यदा संयमं करोति तदा यत्किंचिदतिक्रांतमनुत्पन्नं वा तत्सर्वं योगी जाना
ति यतश्चित्तस्य शुद्धसत्वप्रकाशरूपत्वात्सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमविद्यादिविक्षेपैरजस्तममपह्रियते यदा तु तैस्तै
रुपायैर्विक्षेपाः परिह्रियंते तदा निरस्तमलस्येवादर्शस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यमेकाग्रत्वादाविर्भवति सि
द्ध्यंतरमाह ॥ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानं ॥ १७ ॥ शब्दः श्रोत्रे

ंद्रियग्राह्यो नियतक्रमवर्णात्मा नियतैकार्थप्रतिपत्त्यवछिन्नः यदि वा क्रमरहितः स्फोटात्मा ध्वनिसंस्कृतबु
२८ द्धिग्राह्यः उभयथापि पदरूपो वाक्यरूपश्च तयोरेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यात् अर्थो जातिगुणक्रियादिः प्रत्ययो
ज्ञानं विषयाकारा बुद्धिवृत्तिः एषां शब्दार्थज्ञानानां व्यवहारे इतरेतराध्यासात् भिन्नानामपि बुद्ध्येकरूपता
संपादनात् संकीर्णत्वं तथाहि गामानयेत्युक्ते कश्चिद्गोलक्षणमर्थं गोत्वजात्यवछिन्नं सास्नादिमत्पिंडरू
न पं शब्दं च तद्वाचकं ज्ञानं च तद्ग्राहकं अभेदेनैवाध्यवस्यति ॥ न त्वस्य गोशब्दो वाचकोयं गोशब्दस्य वा
च्यस्तस्येदं ग्राहकं ज्ञानमिति भेदेन व्यवहरति तथाहि कोयमर्थः कोयं शब्दः किमिदं ज्ञानमिति पृष्टः
सर्वत्रैकरूपमेवोत्तरं ददाति गौरिति स यद्येकरूपतां न प्रतिपद्येत तथा कथमेकरूपमुत्तरं प्रयछति एकस्मिन्
स्थिते योयं प्रविभाग इदं शब्दस्य तत्त्वं यद्वाचकत्वं नाम इदमर्थस्य यत् वाच्यत्वं इदं ज्ञानस्य यत्प्रकाशकत्वमि २८
ति प्रविभागं विधाय तस्मिन् प्रविभागे यः संयमं करोति तस्य सर्वेषां भूतानां मृगपशुपक्षिसरीसृपादी
नां यद्रुतं यः शब्दस्तत्र ज्ञानमुत्पद्यते अनेनाभिप्रायेणैतेनायं शब्दः समुच्चारित इति सर्वं जानाति ॥ सि
द्ध्यंतरमाह ॥ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानं ॥ १८ ॥ द्विधा चित्तस्य वासनारूपाः संस्काराः केचित्स्म

तिमात्रोऽसारनफलाः केचिज्ज्ञातायुर्भोगलक्षणविपाकहेतवो यथा धर्माधर्माख्याः तेषु संस्कारेषु परा
संयमं करोति एवं मया सोऽर्थोऽनुभूतः एवं मया सा क्रिया निष्पादितेति पूर्ववृत्तं सर्वमनुसंदधानो भावयन्नेव प्र
बोधकमन्तरेणोद्बुद्धसंस्कारः सर्वमतीतं स्मरति क्रमेण साक्षात्कृतेषु उद्बुद्धेषु संस्कारेषु पूर्वजन्मानुभूतान
पि जात्यादीन् प्रत्यक्षेण पश्यति ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानं ॥ १९ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तस्य केनचिन्मु
खरागादिना लिंगेन गृहीतस्य यदा संयमं करोति तदा परकीयचित्तज्ञानमुत्पद्यते ॥ सरागमस्य चित्तं विरागं
वेति परचित्तगतानपि धर्मान् जानातीत्यर्थः ॥ अस्यैव परचित्तज्ञानस्य विशेषमाह ॥ न तत्सालं
बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥ तस्य परस्य यच्चित्तं तत्सालंबनं स्वकीयेनालंबनेन सहितं न शक्यते
ज्ञातुं आलंबनस्यैकेन चिह्नेन लिंगेनाविषयीकृतत्वात् ॥ लिंगाच्चित्तमात्रं परस्यावगतं न तु नीलविषयं तत्र
ज्ञानं तस्मात्स्वकीयचित्तं नालंबनसहितं गृह्यते तस्यालंबनस्यागृहीतत्वात् चित्तधर्माः पुनर्गृह्यंत एव परं तु
किमनेनालंबितमिति प्रणिधानं करोति तदा तत्संयमात्तद्विषयमपि ज्ञानमुत्पद्यते ॥ एवं सिद्ध्यंतरमाह ॥ का
यरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्धानं ॥ २१ ॥ कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो

गुणविशेषस्तस्मिन् अस्यस्मिन्काये इंद्ररूपमितिसंयमात्तस्यरूपस्यचक्षुर्ग्राह्यत्वरूपायाशक्तिस्तस्यास्तं
२८ भेभावनावशात्प्रतिबंधेचक्षुःप्रकाशासंयोगेचक्षुषःप्रकाशःसत्वधर्मस्तस्यासंयोगेतद्ग्रहणव्यापा
राभावेयोगिनोंतर्द्धानंभवतिनकेनचिद्दृश्यतइत्यर्थः॥एतेनशब्दाद्यंतर्द्धानमुक्तं॥एवंकायशब्दस्पर्श
रसगंधसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभेश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासंप्रयोगेतर्द्धानमितिसत्रमहनीयंएते
नेवरूपाद्यंतर्द्धानोपदर्शनेनशब्दादीनांश्रोत्रादिग्राह्याणामंतर्द्धानमुक्तंवेदितव्यं॥सिद्ध्यंतरमाह॥सो
पक्रमंनिरुपक्रमंचकर्मतत्संयमादपरांतज्ञानमरिष्टेभ्योवा॥२२॥अपुर्विपाकंयत्पूर्वकृतकर्मतद्द्विः
प्रकारंसोपक्रमंनिरुपक्रमंचतत्रसोपक्रमंयत्फलजननायसहोपक्रमेणकारणाभिमुख्येनसहवर्त
ते यथोष्णप्रदेशेप्रसारितमार्द्रवासःशीघ्रमेवशुष्यति उक्तरूपविपरीतंनिरुपक्रमंयथातदेवार्द्रवा
सःसंवर्तितमनुष्णप्रदेशेचिरेणशोषमेतितद्दस्मिन्द्विविधेकर्मणियःसंयमंकरोतिकिंममकर्मशी २८
घ्रविपाकंकिंचचिरविपाकमित्यर्थः एवंध्यानदार्द्यादपरांतज्ञानमस्योत्पद्यते अपरांतःशरीरवियोग
स्तस्मिन्ज्ञानममुष्मिन्कालेमुष्मिन्देशेममशरीरवियोगोभविष्यतीतिनिःसंशयंजानातिअरिष्टे

॥ अरिष्टानि त्रिविधानि ॥

भ्योपि॥ आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदेन तत्राध्यात्मिकानि पिहितकर्णः कोष्ठ्यस्य वायोः शब्दं
न शृणोति इत्येवमादीनि आधिभौतिकान्यकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि॥ आधिदैविकान्यकाण्ड एव द्रष्टु
मशक्यस्वर्गादिपदार्थदर्शनादीनि तेभ्यः शरीरवियोगकालं जानाति यद्यप्ययोगिनामप्यरिष्टेभ्यः प्राय
णाज्ञानमुत्पद्यते तथापि तेषां सामान्याकारेण तत्संशयरूपः योगिनां पुनर्नियतदेशकालतया प्रत्यक्षवदव्यभि स
चारि॥ परिकर्मनिष्पन्नभूताः सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह॥ **मैत्र्यादिषु बलानि॥** २३॥ मैत्रीकरुणामुदितोपे
क्षेतु यो विहितः संयमस्तस्य बलानि तासां मैत्र्यादीनां संबंधीनि प्रादुर्भवंति मैत्री करुणा मुदितास्तथास्य
प्रकर्षं गच्छति तथा सर्वस्य मित्रत्वादिकं प्रतिपद्यते सिद्ध्यंतरमाह॥ **बलेषु हस्तिबलादीनि॥** २४॥ ह
स्त्यादिसंबंधिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्बलानि हस्त्यादिबलान्याविर्भवंति तदयमर्थो यस्मिन्हस्तिबले वा
युवेगे वा सिंहवीर्ये वा तन्मयीभावेन संयमं करोति तत्तत्सर्वं सामर्थ्यं कृतत्वात्तस्य समस्य प्रादुर्भवतीत्यर्थः
सिद्ध्यंतरमाह॥ **प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं॥** २५॥ प्रवृत्तिर्विषयवती ज्योतिष्मती प्रा
गुक्ता तस्या योसावालोकः सात्विकः प्रकाशः प्रसरस्तस्य निखिलेषु विषयेषु न्यासात्तद्वासितानां विषयाणां

भावनासांतःकरणेषु इंद्रियेषु प्रकृष्टशालितामापन्नेषु सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य भूम्यंतर्गत
२९ स्तनिधादेर्विप्रकृष्टस्य मेर्वादेः परःपार्श्ववर्तिनो रसायनादेश्च ज्ञानमुत्पद्यते एतत्समानवृत्तांतं सिद्ध्यंतर
माह ॥ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥ सूर्ये प्रकाशमये यः संयमं करोति तस्य सप्तसु भूर्भुवःस्वःप्रभृ
तिषु लोकेषु यानि भुवनानि तत्सन्निवेशभाञ्जि पुराणि तेषु यथावदस्य ज्ञानमुत्पद्यते ॥ पूर्वस्मिन् सूत्रे
सावित्रः प्रकाश आलंबनत्वेनोक्तः ॥ इह तु भौतिक इति विशेषः भौतिकप्रकाशं तारादिनं हारेणेव ॥ सिद्ध्यं
तरमाह ॥ चंद्रे ताराव्यूहज्ञानं ॥ २७ ॥ ताराणां ज्योतिषां यो व्यूहो विशिष्टः सन्निवेशः ॥ तस्मिन् चंद्रे कृ
तसंयमस्य ज्ञानमुत्पद्यते सूर्यप्रकाशेन हततेजस्कत्वात् ताराणां सूर्यसंयमात्तज्ज्ञानं न संभवतीति
पृथगयमुपायोभिहितः ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ ध्रुवे तद्गतिज्ञानं ॥ २८ ॥ ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने कृ
तसंयमस्य ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतदेशा च तस्या ज्ञानमुत्पद्यते ॥ इयं तारा ॥ अयं ग्रह इयंता का
लेनामुं राशिमिदं नक्षत्रं यास्यतीति सर्वं जानातीति सूत्रार्थः ॥ इदं कालज्ञानस्य फलमित्युक्तं भवति ॥ बा २९
ह्याः सिद्धीः प्रतिपाद्यांतराः प्रतिपादयितुमुपक्रमते ॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानं ॥ २९ ॥ शरीरमध्यव

र्त्ति नाभिसंज्ञं यत् चक्रं तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनः कायगतो यो सौ व्यूहो विन्यासः रसमलधातुनाड्यादी

नामवस्थानं तत्र ज्ञानमुत्पद्यते ॥ इदमुक्तं भवति नाभिचक्रं शरीरमध्यवर्त्ति सर्वतः प्रसृतानां नाड्यादीनां

मूलभूतं अतस्तत्र कृतावधानस्य समग्रसन्निवेशो यथावदाभाति ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ कंठकूपे क्षुत्पि कू

पासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कंठे गले कूपः कंठकूपः जिह्वाया मूले जिह्वातंतोरधस्तात् कूप इव कूपो गर्त्ताकारः

प्रदेशः प्राणादेर्यत्संस्पर्शात् क्षुत्पिपासादेः प्रादुर्भवति तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनः क्षुत्पिपासादयो नि

वर्त्तंते घंटिकाधस्तात् चेतसा धार्यमाणे तस्मिन् भाविते भवत्येवं विधा सिद्धिः ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ कूर्मना

ड्यां स्थैर्य ॥ ३१ ॥ कंठकूपस्याधस्तात् कूर्माख्या नाडी हृदये विद्यते तस्यां कृतसंयमस्य चेतसः स्थैर्यमुत्पद्य

ते ॥ तत्स्थानं मनुप्रविष्टस्य चपलता न भवति इत्यर्थः ॥ यदि वा कायस्य स्थैर्यमस्य पद्यते न केनचित्स्पंदयि

तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनं ॥ ३२ ॥ शिरःकपाले ब्रह्मरंध्राख्यं छिद्रं

प्रकाशाधारत्वाज्ज्योतिर्यथा गृहांतरस्थमणेः प्रसरंती प्रभा कुंचिकाविवरप्रदेशे संघटते तथा हृदयस्थः

सात्विकः प्रकाशः प्रसृतस्तत्र संपीडितत्वं भजते तत्र कृतसंयमस्य ये द्यावापृथिव्योरंतरालवर्त्तिनः

सिद्धादिव्याः प्रकाशः पुरुषाइतरप्राण्यदृश्यमानेषामस्यदर्शनं भवति तान्पश्यति तैश्च संभाषत इत्यर्थः स
३० र्वज्ञत्वेउपायमाह ॥ प्रातिभाद्वासर्वं ॥ ३३ ॥ सर्वनिमित्तानपेक्षं मनोमात्रजन्यमविसंवादकं द्रागित्युत्प
मानं ज्ञानं प्रतिभा ॥ तस्यां संयमे क्रियमाणे प्रातिभं विवेकख्यातेः पूर्वभावि तारकं ज्ञानमुदेतीति यथो
देष्यति सवितरि पूर्वं प्रभा प्रादुर्भवति तद्वद्विवेकख्यातेः पूर्वं विषयज्ञानमाविर्भवति तस्मिन्नधोमुख
स्वल्पपुंडरीकाभ्यंतरे करणसत्वस्य स्थानं ति संयमांतरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ हृदये
चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥ हृदयं शरीरस्य प्रदेशविशेषः तस्मिन्नधोमुखस्वल्पपुंडरीकाभ्यंतरे करणसत्वस्था तः
नं तत्र कृतसंयमस्य स्वपरचित्तज्ञानमुत्पद्यते स्वचित्तगताः सर्वा वासनाः परचित्तगतांश्च रागादीन् जा
नातीत्यर्थः ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ सत्वपुरुषयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वा ३०
र्थसंयमात्पुरुषज्ञानं ॥ ३५ ॥ सत्वं प्रकाशसुखात्मकं प्राधानिकः परिणामविशेषः पुरुषो भोक्ता
ऽधिष्ठातृरूपः तयोर्भोक्तृभोग्यरूपत्वाच्चेतनाचेतनात्मकत्वाच्चात्यंतासंकीर्णत्वं भिन्नत्वमित्यर्थः त
योर्यः प्रत्ययस्याविशेषो भेदेनाप्रतिभासनं तस्मात्सोभ्यस्त्वर्थः सत्वस्यैव कर्तृताप्रत्ययेपयासःस्वसंवित्स

भोगः॥ सत्वस्य स्वार्थनिरपेक्षेण परार्थः॥ पुरुषार्थस्तस्मादन्यो यः स्वार्थः पुरुषस्वरूपमात्रालंबनं ज्ञानं स
सत्वनिष्ठ पुरुषो जानाति न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञातानस्य विषयभावमापद्यते ज्ञेयत्वापत्तेः ज्ञातृज्ञेयत्वयोश्च
संतविरोधात्॥ अस्यैव संयमस्य फलमाह॥ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायंते॥ ३६॥
ततः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानात् व्युच्छितस्यापि ज्ञानानि जायंते तत्र प्रातिभं पूर्वोक्तं ज्ञानं तस्याविर्भा
वात्सूक्ष्मादिकमर्थं पश्यति श्रावणं श्रोत्रेंद्रियजं ज्ञानं तस्माच्च प्रकृष्टाद्दिव्यं दिवि भवं शब्दं जाना
ति वेदना स्पर्शनेंद्रियजं ज्ञानं वेद्यते ऽनयाइति कृत्वा तांत्रिकया संज्ञया व्यवह्रीयते तस्माच्च दिव्यं
३ स्पर्शविषयज्ञानं त्पद्यते आदर्शश्चक्षुरिंद्रियजं ज्ञानं आसमंतात् दृश्यते ज्ञायते रूपमनेने
ति कृत्वा तस्य प्रकर्षाद्दिव्यरूपज्ञानं जायते आस्वादो रसनेंद्रियजं ज्ञानं आस्वाद्यते अनेनेति कृ
त्वा अस्मिन् प्रकृष्टे दिव्ये रसे संविदुपजायते वार्ता गंधसंवित्तिः वृत्तिशब्देन तांत्रिकया परिभाष
या घ्राणेंद्रियमुच्यते वर्तते गंधविषये इति कृत्वा वृत्तेः घ्राणेंद्रियादागता गंधसंवित्ति सा वार्ता तस्यां
प्रकृष्यमाणायां दिव्यो गंधोऽनुभूयते एषा फलविशेषाणां विशेषविभागमाह॥ तसमाधाउपसर्गा

३१ व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥ यतः पुरुषसंयमादभ्यस्यमानात् व्युत्थितस्य ये प्राक् प्रतिपादिताः फलवि
शेषाः समाधौ प्रकर्षं गच्छंति उपसर्गा उपद्रवा विघ्नकारिणः तत्र हर्षविस्मयादिकरणेन समाधिः
शिथिलीभवति व्युत्थाने पुनर्व्यवहारदशायां विशिष्टफलदायकत्वात् सिद्धयो भवंति सिद्ध्यंत
माह ॥ बंधकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चित्तस्य परशरीरावेशः ॥३८॥ व्यापकत्वा व्यापक
त्वादात्मचित्तयोर्नियतकर्मवशादेव शरीरांतर्गतयोर्भोक्तृभावेन संवेदनमुपजायते स एव
शरीरबंध इत्युच्यते तद्यदा समाधिवशाद्बंधकारणं धर्माधर्माख्यं कर्म शिथिलं भवति तानमापपत्ते
चित्तस्य योऽसौ प्रचारो हृदयप्रदेशादिंद्रियद्वारेण विषयाभिमुख्येन प्रसरस्तस्य संवेदनं इयं चित्तवहा
नाडी अनया चित्तं वहति इयं च प्राणादिवहाभ्यो नाडीभ्यो विलक्षणा इति स्वपरशरीरयोर्यदा शरी
रस्य संचारं जानाति तदा परकीयं चित्तं वहति इयं च प्राणादिवहाभ्यो नाडी शरीरं मृतं जीवच्छरीरं वा चित्त
संचारद्वारेण प्रविशति चित्तं च परशरीरे प्रविशति इंद्रियाण्यनुवर्तंते मधुकरराजमिव मधुमक्षिकाय ३१
तः परशरीरं प्रविशन् योगी स्वशरीरवत्तेन व्यवहरति ततो व्यापकयोश्चित्तपुरुषयोर्भोगसंकोचे

कारणं कर्मणा भवतु तच्चेत्समाधिनाक्षिप्तं तदास्वातंत्र्यात्सर्वत्रैव भोगनिष्पत्तिः ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ उ
दानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च ॥ ३९ ॥ समस्तानामिंद्रियाणां तुषज्वालावद्यायु
गपदुत्थिता वृत्तिः सा जीवनशब्दवाच्या तस्याः क्रियाभेदात् प्राणादिभिः संज्ञाभिर्व्यपदेशः तत्र हृ
दयान्मुखनासिकाद्वारेण वायोः प्रणयनात् प्राण इत्युच्यते नाभिप्रदेशात्पादांगुष्ठपर्यंतम
पनयनादपानः नाभिप्रदेशं परिवेष्ट्य समंतान्नयनात्समानः कृकाटिकादेशादाशिरोवृत्तेरुन्न
यनादुदानः व्याप्य नयनात्सर्वशरीरव्यापी व्यानः उदानस्य संयमद्वारेण जयादितरेषां वायूनां
मूलनिरोधादूर्ध्वगामित्वेन महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु कंटकेषु वा न निमज्जति न स
ज्जते अतिलघुत्वात्तूलपिंडवज्जलादौ निमज्जन्नुपरि तरन्नु गच्छतीत्यर्थः ॥ सिद्ध्यंतरमा
ह ॥ समानजयाज्ज्वलनं ॥ ४० ॥ अग्निमावेष्ट्य व्यवस्थितस्य समानस्य वायोर्जयात्संयमेन
वशीकारान्निरावरणस्याग्नेरुद्भूततेजस्त्वाज्ज्वलन्निव योगी प्रतिभाति सिद्ध्यंतरमाह ॥ श्रो
त्राकाशयोः संबंधसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रं ॥ ४१ ॥ श्रोत्रं शब्दग्राहकमहंकारिकमिंद्रियमाकाशंच

मशब्दतन्मात्रकार्ययोः संबंधो देशादेशिभावलक्षणस्तस्मिन् कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं
प्रवर्त्तते युगपत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टशब्दग्रहणसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः ॥ सिद्ध्यंतरमाह । कायाकाशयोः
३४॥ संबंधसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं ॥ ४२ ॥ कायः पंचभौतिकं शरीरं तस्याकाशे
नावकाशदायकेन्म वकाशदायेनात् यः संबंधस्तत्र संयमं विधाय लघुनि तूलादौ समापत्तिं तन्म-
यीभावलक्षणां विधाय प्राप्तात्यंतलघुभावो योगी प्रथमं भुवि यथारुचि संचरणक्रमेणोर्णनाभितंतु
जालेन संचरमाण आदित्यरश्मिभिर्विहरन् यथेष्टमाकाशे गच्छति ॥ सिद्ध्यंतरमाह ॥ बहिरकल्पिता वृ-
त्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥ शरीराद्बहिर्यानैरपेक्षेण मनसो वृत्तिः सा महावि-
देहा नाम विगतशरीराहंकारदार्ढ्यद्वारेणोच्यते ततस्तस्यां कृतात् संयमात् प्रकाशावरणक्षयः सात्वि-
कचित्तस्य यः प्रकाशस्तस्य यदावरणं क्लेशकर्मादि तस्य क्षयः प्रविलयो भवति ॥ अयमर्थः ॥ शरीराहंका-
रे सति या मनसो बहिर्वृत्तिः सा कल्पितेत्युच्यते ॥ यदा पुनः शरीराहंकारभावं परित्यज्य स्वातंत्र्येण ॥ ॥३२॥
मनसो वृत्तिः अ।कल्पिता तस्यां संयमाद्योगिनः सर्वे चित्तमलाः क्षीयंते तदेव पूर्वान्तविषयाः परां

तद्विषयामध्यभावाश्चित्तसिद्धिः प्रतिपाद्यानंतरं भुवनज्ञानादिरूपा बाह्याः कायव्यूहाभूता अभ्यं
तराः परिकर्मनिष्पंदभूता मैत्र्यादिषु बलानि एवमाद्याः समाध्युपयोगिनीश्चांतःकरणबहिःकरणेंद्रि
यलक्षणभावाः प्राणादिवायुभावाः सिद्धीश्चित्तदार्ढ्याय समाधेः समाश्वासोत्पत्तये प्रतिपाद्येदानीं स्व
दर्शनोपयोगिसबीजनिर्बीजसमाधिसिद्धये विविधोपायदर्शनायाह ॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थ
वत्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥ पंचानां भूतानां पृथिव्यादीनां ये पंचावस्थाविशेषरूपा धर्माः स्थूल
त त्वादयस्तत्र कृतसंयमस्य भूतजयो भवति भूतानि वश्यान्यस्य भवंतीत्यर्थः ॥ तथाहि ॥ भूतानां परिदृ
श्यमानं विशिष्टाकारवत् स्थूलं रूपं स्वरूपं चैषां यथाक्रमं कार्श्यरूपस्नेहोष्णता प्रेरणावकाशदान ल
क्षणं सूक्ष्मं च यथाक्रमं भूतानां कारणत्वेन स्थितानि तन्मात्राणि ॥ अन्वयिनो गुणाः प्रकाशप्रवृत्ति
स्थितिरूपतया सर्वत्रैवान्वयित्वेन समुपलभ्यंते अर्थवत्त्वं तेष्वेव गुणेषु भोगापवर्गसंपादना
ख्या शक्तिः तदेवं भूतेषु पंचसु उक्तधर्मलक्षणावस्थाभिन्नेषु प्रत्येकं संयमं कुर्वन् योगी भूतज
यी भवति तद्यथा प्रथमं स्थूलरूपे संयमं विधाय तदनु स्वरूप इत्येवं क्रमेण तस्य कृतसंयमस्य सं

कल्पानुविधायिन्योवत्सानुसारिण्येवगावोभूतप्रकृतयोभवंति॥तस्यैवभूतजयस्यफलमाह॥ततो
णिमादिप्रादुर्भावःकायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च॥४५॥अणिमापरमाणुरूपतापत्तिः॥महिमाम
३३ हत्वं॥लघिमालघुतास्थूलपिंडस्यतूलवत्लघुत्वप्राप्तिः॥गरिमागुरुत्वं॥प्राप्तिरंगुल्यग्रेणचंद्रादि
स्यस्पर्शनशक्तिता॥प्राकाम्यमिच्छानभिघातः॥शरीरांतःकरणयोःईशित्वंसर्वत्रप्रभविष्णुता॥वशित्वं
सर्वाण्येवभूतानिअनुगामित्वात्तदुक्तंनातिक्रामंति॥यत्रकामावसायोयस्मिन्विषयेस्यकामःस्वे
च्छाभवतितस्मिन्विषयेयोगिनोव्यवसायोभवतितंविषयंस्वीकारद्वारेणाभिलाषसमाप्तिपर्यं
तनयतीत्यर्थः॥तएतेणिमाद्याःसमाध्युपयोगिनोऽष्टैवसायोभवंतितेभूतजयादस्यप्रादुर्भवंतिय
थापरमाणुप्राप्तेर्वज्रादिकान्यप्यंतःप्रविशतिएवंसर्वत्रयोज्यंएतेणिमादयोऽष्टौगुणामहासिद्धयो
सिद्धयइत्युच्यंते॥कायसंपद्वक्ष्यमाणातांप्राप्नोतितद्धर्मानभिघातश्चतस्यकायस्यायेधर्मारूपाद ३३
यस्तेषामनभिघातोनाशोनास्यकुतश्चिद्भवतिनास्यरूपमग्निर्दहतिनचवायुश्शोषयतीत्यादि
योज्यं॥कायसंपदमाह॥रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानिकायसंपत्॥४६॥रूपला

चूर्णपबलानिमसिद्धातिवज्रसंहननं वज्रवत्कठिना संहतिरस्य शरीरे भवतीत्यर्थः ॥ इति कायस्याभि
भूतजयमभिधाय प्रासंगिकस्य इन्द्रियजयमाह ॥ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादि
न्द्रियजयः ॥ ४७ ॥ ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयाभिमुखी वृत्तिः ॥ स्वरूपं सामान्येन प्रकाशकत्वं ॥ अस्मिताहं
कारानुगमः अन्वयार्थवत्त्वे च पूर्ववत् ॥ अयमाम्नायः एतेषामिन्द्रियाणामवस्थापंचके पूर्ववत्संयमं
कृत्वा इन्द्रियजयी भवति ॥ तस्य फलमाह ॥ ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥
शरीरस्य मनोवदनुत्तमो गतिलाभो मनोजवित्वं कायनिरपेक्षाणामिन्द्रियाणां वृत्तिलाभो विक
रणभावः ॥ सर्ववशित्वं प्रधानजयः ॥ एतास्सिद्धयो जितेन्द्रियस्य प्रादुर्भवंति ताश्चास्मिन् शास्त्रे
मधुप्रतीका इत्युच्यते यथा मधुन एकदेशोपि स्वादते ॥ एवं प्रत्येकमेतास्सिद्धयः स्वादंते इति मधु
प्रतीकाः इन्द्रियजयमभिधायातः करणजयमाह ॥ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधि
ष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥ तस्मिन्बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य या सत्त्वपुरुषयोर

सघते विवेकख्यातिर्गुणानां कर्तृत्वाभिमानशिथिलीभावरूपा तत्रैवावस्थितस्य योगिनः सर्व
॥३४॥ भावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च समाधिश्च भवति सर्वेषां गुणपरिणामानां भावानां स्वामिवदाक्रम
णं सर्वभावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञातृत्वं सर्वज्ञा
तृत्वं तेषां चास्मिन् शास्त्रे परस्यां च नीकारसंज्ञायां प्राप्तायां विशोकानाम सिद्धिरित्युच्यते क्रमेण
भूमिकांतरमाह ॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यं ॥ ५०॥ तस्यामपि विशोकायां सिद्धौ य
दा वैराग्यमुत्पद्यते योगिनः तदा तस्माद्दोषाणां रागादीनां यद्बीजमविद्यादयस्तस्य क्षये निर्मूलने कै
वल्यमात्यंतिकी दुःखनिरातिः पुरुषस्य गुणानामधिकारपरिसमाप्तौ स्वरूपप्रतिष्ठत्वं अस्मिन्ने
व समाधौ स्थित्युपायमाह ॥ स्थान्युपनिमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगात् ॥ ५१
चत्वारो योगिनो भवंति तत्राभ्यासवान् प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः ॥ ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः ॥ भूतेंद्रि
यजयी तृतीयः ॥ अतिक्रांतभावश्चतुर्थः ॥ तस्य चतुर्थस्य समाध्याप्तौ विविभूतसप्तविधप्रांतभूमिक ॥३४॥

स्यां ऽसां मधुमतीसंज्ञां भूमिं साक्षात्कुर्वतः ॥ स्थानिनो देवा उन्निमंत्रयितारो भवंति दिव्यस्त्रीरसायनादि
कं ढौकयंति ॥ तस्मिन्नुपनिमंत्रणे नानेन संगः कर्तव्यो न विस्मयः संगतिकरणे पुनर्विषयभोगे पतति स्म
याकरणे कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानो न समाधावुत्सहते अतः संगस्मययोस्तेन वर्तनं न कर्तव्यं ॥ अस्या
मेव फलभूतायां विवेकख्यातौ पूर्वोक्तसंयमव्यतिरिक्तमुपायांतरमाह ॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवे
कजं ज्ञानं ॥ ५२ ॥ क्षणः सर्वांत्यः कालावयवो यस्य कलाः प्रविभक्तुं न शक्यते ॥ तथाविधानां कालक्षणा
नां यः क्रमः पौर्वापर्येण परिणामः तत्र संयमात्प्रागुक्तं विवेकजं ज्ञानमुत्पद्यते ॥ अयमर्थः ॥ अयं कालक्ष
णोऽमुष्मात्कालक्षणादुत्तरो यस्मात्पूर्व इत्येवंविधक्रमे कृतसंयमस्यात्यंतसूक्ष्मेपि क्षणक्रमे यदा
भवति साक्षात्कारस्तदान्यदपि सूक्ष्मं महदादि साक्षात्करोति इति विवेकज्ञानोत्पत्तिः ॥ अस्यैव संयम
स्य विषयविवेकोपक्षेपायाह ॥ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥
पदार्थानां भेदहेतवो जातिलक्षणदेशा भवंति क्वचिद्भेदहेतुर्जातिः यथा गौरियं महिषीयमिति जा
त्या तुल्ययोः प्रमाणयोरामलकयोः पार्थिवयोर्भिन्नदेशस्थितयोः यत्र पुनर्भेदोऽवधारयितुं न शक्यते यथैक
देशस्थितयोः शुक्लयोः पार्थिवयोः परमाण्वोस्तथाविधविषयभेदाय कृतसंयमस्य यदा भेदे
[illegible]योर्लक्षणं भेदहेतुः इयं [illegible]

नत्वानमुपज्ञायते॥ तदा तदभ्यासात्सूक्ष्माण्यपि तत्वानि भेदेन प्रतिपद्यंते॥ एतदुक्तं भवति॥ यच्चकेनचि
॥३५॥ दुपायेन भेदेनावधारयितुमशक्यस्तत्र संयमाद्भवत्येव भेदप्रतिपत्तिः॥ ततः सूक्ष्माणां तत्वानामुक्तं विवे
कजज्ञानस्य संज्ञां विषयं स्वभावं च व्याख्यातुमाह॥ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति वि
वेकजं ज्ञानं॥५४॥ उक्तसंयमबलादंत्यायां भूमिकायामुत्पन्नं ज्ञानं तारयत्यगाधात्संसारपयोधेर्योगि
नमित्यन्वर्थयास्य संज्ञया तारकमित्युच्यते॥ अस्य विषयमाह॥ सर्वविषयमिति सर्वाणि तत्वानि महदादीनि
विषयोस्येति सर्वविषयं स्वभावश्चास्य सर्वथाविषयत्वं सर्वाभिरवस्थाभिः स्थूलसूक्ष्मस्वरूपसूक्ष्मादिभेदे
नैस्तैस्तैश्च परिणामैः सर्वेण प्रकारेणावस्थितानि तत्वानि विषयोस्येति सर्वथाविषयत्वं॥ स्वभावांतरमाह॥ अ
क्रमं चेति निःशेषनानावस्थापरिणामान्यनाधिकभावग्रहणे नास्य क्रमो विद्यत इत्यक्रमं सर्वं करतलामल
कवत्पश्यतीत्यर्थः॥ अस्माच्च विवेकज्ञानात्तारकाख्यात्सूक्ष्मात्किं भवतीत्याह॥ सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये
कैवल्यं॥५५॥ सत्वपुरुषावुक्तलक्षणौ तयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यं साम्यं सत्वस्य सर्वकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्या
स्वकारणेनुप्रवेशः शुद्धिः पुरुषस्य शुद्धिरुपचरितभोगाभावः॥ इति द्वयोः समानायां शुद्धौ पुरुषस्य कैवल्य ॥३५
मुत्पद्यते मोक्षो भवतीत्यर्थः॥ तदेवमंतरंगं योगांगत्रयमभिधाय तस्य च संयमसंज्ञां कृत्वा संयमस्य

विषयप्रदर्शनार्थं परिणामत्रयमुपपाद्य संयमबलोत्पद्यमानाः पूर्वान्तपरान्तमध्यभवाः सिद्धीरुपदर्श्य समा
ध्यभ्यासोत्पन्नयेवाह्याभुवनज्ञानादिरूपा आभ्यन्तराश्च कायव्यूहज्ञानादिरूपा प्रदर्श्य समाध्युपयोगायेन्
द्रियप्राणजयादिपूर्विकाः सम्यग्दर्श्य परपुरुषार्थसिद्धये यथाक्रममवस्थासहितभूततज्जयेन्द्रियजयौ सत्व
जयोत्पन्नवा व्याख्याय विवेकज्ञानोत्पत्तये तांस्तानुपायानुपन्यस्य तारकस्य सर्वसमाध्यवस्थापर्यन्त
भवस्य स्वरूपमभिधाय तत्समापत्तेः भूताधिकारस्य चित्तसत्वस्य स्वकारणानुप्रवेशात् कैवल्यमुत्पद्यत इ
त्यभिहितं निर्णीतो विभूतिपादस्तृतीयः ॥ इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचितायां राज
मार्तण्डाभिधानायां पातञ्जलयोगशास्त्रवृत्तौ विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥
यदाज्ञयेव कैवल्यं विनोपायैः प्रज्ञायते तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः ॥ इदानीं विप्रतिपत्तिस
मुत्थभ्रान्तिनिराकरणेन युक्त्या कैवल्यस्वरूपावस्थापनाय कैवल्यपादोयमारभ्यते तत्र याः पूर्वो
क्ताः सिद्धयस्तासां नानाविधजन्मादिकारणप्रतिपादनद्वारेणैवं बोधयति एताः सिद्धयः पूर्वज
जन्माभ्यस्तसमाधिबलाज्जन्मादिनिमित्तमात्रत्वेनाश्रित्य प्रवर्तन्ते ततश्चानेकभवसाध्यस्य स

पा०ज०

३५ माधेनक्षतिरस्तीत्यभ्यासेनोत्सारणायसमाधिसिद्धेःप्राधान्यख्यापनार्थंकैवल्योपसारणार्थंचाह॥ज
न्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयः॥१॥ काश्चनजन्मनिमित्ताएवसिद्धयः॥यथापक्ष्यादीनामा
काशगमनादयः यथावाकपिलमहर्षिप्रभृतीनांजन्मसमनंतरमेवोपजायमानाज्ञानादयःसां
सिद्धिकागुणाः॥औषधसिद्धयोयथापातालादौरसायनाद्युपयोगादग्निस्तंभादिर्वा॥मंत्रसिद्ध
योयथामंत्रजपात्केषांचिदाकाशगमनादिर्देवताप्रसादात्सिद्धयः तपःसिद्धयोयथाविश्वामि
त्रादीनां॥समाधिसिद्धिर्यथाप्राक्प्रतिपादिताएताःसिद्धयःपूर्वजन्मनिक्षपितक्लेशानामेवोप
जायंतेतस्मात्समाधिसिद्धाविवान्यासांसिद्धीनांसमाधिरेवजन्मांतराभ्यस्तःकारणं॥मंत्रादी
नितुनिमित्तमात्राणिननुनंदीश्वरादीनांजात्यादिपरिणामोऽस्मिन्नेवजन्मनिदृश्यते॥तत्कथं ३५
जन्मांतराभ्यस्तस्यसमाधेःकारणत्वमुच्यतेसार्द्धंयथाह॥जात्यंतरपरिणामःप्रकृत्यापूरात्
॥२॥योयमिहैवजन्मनिनंदीश्वरादीनांजात्यादिपरिणामःसप्रकृत्यापूरात्पाश्चात्याएवहिप्र
कृतयोऽमुष्मिन्जन्मनिविकारानापूरयंतिजात्यंतराकारेणपरिणमंति ननुधर्मा

धर्मादयस्तत्र क्रियमाणा उपपद्यंते तत्कथं प्रकृतीनामापूरणं कारणेष्वमाह ॥ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृती
नां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥ निमित्तं धर्माधर्मादि तत्प्रकृतीनां अर्थांतरपरिणामेनप्र
योजकं नहि कार्येण कारणं प्रवर्तते कुत्र तर्हि तस्य धर्मादेर्व्यापार इत्याह वरणभेदस्तु ततः
ततस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्मादेर्यद्वरणमावरणं कमधर्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रि
यते तस्मिन् प्रतिबंधके क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्याय प्रभवंतीति दृष्टांतमाह क्षेत्रिकवत्
यथा क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारांतरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबंधकावरणमात्रभेदं करोति
तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसररूपपरिणामं गृह्णाति नतु जलप्रसरणे तस्य कश्चित्प्रयत्नः
एवं धर्मादि बोध्यम् यदा साक्षात्कृततत्वस्य योगिनो युगपत्कर्मफलोपभोगायात्मीयनिरतिशया
यविभवसनुभवात् युगपद्धनेकशरीरनिर्मितसो प्रजायते तदा कुतस्तानि चित्तानि प्रभवंतीत्याह
॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥ योगिनः स्वयं निर्मितेषु कायेषु यानि चित्तानि तानि मूलका
रणादस्मितामात्रादेव तदिच्छया प्रसरंति अग्नेर्विस्फुलिंगा इव युगपत्परिणमंति ननुबहु

नां चित्तानां भिन्नाभिप्रायत्वान्नैककार्यकर्तृत्वं स्यादित्याह ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमने
॥३७॥ केषां ॥ ५ ॥ तेषामनेकेषां चेतसां प्रवृत्तिभेदे व्यापारनानात्वे एकं योगिनश्चित्तं प्रयोजकं प्रेरक-
मधिष्ठातृत्वेन न भिन्नमतत्वं ॥ अयमर्थः ॥ यथात्मीयशरीरे मनश्चक्षुरनुभवं पंचेंद्रियश्चक्षुःपाण्या
दीनि यथेच्छं प्रेरयंत्यधिष्ठातृत्वेन तथा कायांतराण्यपीति जन्मादिप्रभवत्वात्सिद्धीनां चित्त
मपि तत्प्रभवं पंचविधमेवातो जन्मादिप्रभवाच्चित्तात्समाधिप्रभवस्यैव लक्षणमाह ॥ तत्र
ध्यानजमनाशयं ॥ ६ ॥ ध्यानजं समाधिजं यच्चित्तं तत्पंचसु मध्ये अनाशयं कर्मवास
रहितमित्यर्थः ॥ यथेतरचित्तेभ्यो योगिनश्चित्तं क्लेशादिरहितं विलक्षणं तथा कर्मापि विल
क्षणमित्याह ॥ कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषां ॥ ७ ॥ शुक्लं शुभफलदं कर्म यागा
दिशुक्लं अशुभफलदं ब्रह्महत्यादिकृष्णं उभयसंकीर्णं शुक्लकृष्णं तत्र शुक्लं कर्म विच ॥३७॥
क्षणानां दानतपःस्वाध्यायादिमतां पुरुषाणां ॥ कृष्णं कर्म नारकाणां ॥ शुक्लकृष्णं मानुषाणां
योगिनां तु संन्यासवतामेवंविधं कर्म विलक्षणं यत्फलत्यागानुसंधानेनैवानुष्ठानान्न

किंचित्सकलमारभते॥ अतस्यैव कर्मणः फलमाह॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानां
॥ ८॥ इह हि द्विविधाः कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफला जात्यायुर्भोगफलाश्च तत्र जात्यायुर्भोगफला ए
कानेकजन्मभवा इत्यनेन पूर्वमेव कृतनिर्णयाः॥ यास्तु स्मृतिमात्रफलास्ताः कर्मणो येन कर्मणा या
दृक्शरीरमारब्धं देवमानुषतिर्यगादिभेदेन तस्य विपाकस्य या अनुगुणा अनुरूपा वासनास्ता
सामेव वासनानां तस्मादभिव्यक्तिर्भवति॥ अयमर्थः॥ येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं॥ जात्यं
तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्यारंभे तदनुरूपा एव स्मृतिफलाः वासनाः प्रक
टी भवंति॥ लोकोत्तरेष्वेवार्थेषु तस्य स्मृत्यादयो जायंते॥ इतरास्तु सत्योप्यनभिव्यक्तास्तिष्ठंति न तस्यां दशा
यां नारकादिशरीरोपभोगभवा वासनाः व्यक्तिमायांति॥ आसामेव वासनानां कार्यकारणभावानुप
पत्तिमाशंक्य समर्थयितुमाह॥ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंतर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्॥ ९॥
इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां कांचिद्योनिमनुभूय यदा योन्यंतरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यंते
तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यंजकापेक्षया वासनाः प्रकटीभूता आसंस्तथाविधव्यंजका

पा०ज० भावास्तिरोहिताः पुनस्तथाविधव्यंजककारीरादिलाभे प्रकटीभवंति जातिदेशकालव्यवधानेपि तेषां संस्कारानुरूपस्म सू०वृ०९
त्यादिफलसाधने आनंतर्यं नैरंतर्यमेव कुतः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् तथाह्यनुष्ठीयमानात् कर्मणश्चित्तसत्वेन
२९ वासनारूपः संस्कारः समुत्पद्यते स च स्वर्गनरकादीनां फलानां अंकुरीभावः ॥ कर्मणां वा यागादिना स्वशक्तिरूपतया
ऽवस्थानं कर्तृगतं तथाविधभोगभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यं ततः संस्कारात्स्मृतिः स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगस्तदनुभ
वाच्च पुनरपि संस्कारस्ततः स्मृत्यादय ॥ एवं च सति यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नास्तस्यानंतर्याभावे दुर्लभः ॥
कार्यकारणभावः ॥ अस्माकं तु यदा भवस एव संस्कारीभवति ॥ संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदैकस्यै
वचित्तस्य अनुसंधातृत्वेन स्थितत्वात्कार्यकारणभावो न दुर्घटः ॥ भवत्वानंतर्यं कार्यकरणभावश्च वासना
नां यदा तु प्रथममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्तक उत निर्निमित्त इति शंकां व्यपनेतुमाह ॥ तासा
मनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥ तासां वासनानामनादित्वं न विद्यते आदिर्यस्य भावस्य तत्वं ॥ आसामादिर्ना
स्तीत्यर्थः ॥ कुत इत्याह ॥ आशिषो नित्यत्वात् येयं महामोहरूपा सदैव सुखसाधनानि मे भूयासुः ॥ मा कदा २९
चनैतैर्मम वियोगो भूदिति यः संकल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ का

रणस्य सन्निहितत्वादनुभवसंस्कारादीनां कार्याणां प्रवृत्तिः केन वार्यते ॥ अनुभवसंस्काराद्यनुविद्धं संकोचं विकाश
धर्मिचित्तं तत्तदभिव्यंजकविपाकलाभात् तत्तत्फलरूपतया परिणमत इत्यर्थः ॥ आसामानंत्याद्धानं कथं संभ
वतीत्याशंक्य हानोपायमाह ॥ हेतुफलाश्रयालंबनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ वासनाना
मनंतरानुभवो हेतुस्तस्य रागादयस्तेषामविद्यादय इति साक्षात्पारंपर्येण च हेतुः फलं शरीरादिः स्मृत्यादिश्च
आश्रयो बुद्धिसत्त्वं ॥ आलंबनं विषयानुभवः यदेवानुभवः तस्य तदेव वासनानामालंबनं तैर्हेतुफलाश्रयालंब
नैरनंतानामपि वासनानां संगृहीतत्वादेषां हेत्वादीनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धबीजकल्पत्वे विहिते नि
र्मूलत्वाच्च वासनाः न प्ररोहंयांति न कार्यमारंभंत इति तासामभावः ॥ ननु प्रतिक्षणं चित्तस्य नश्वरत्वेनोपलब्धेर्वा
सनानां तत्फलानां च कार्यकारणभावेनायुगपद्भावित्वाद्भेदे कथमेकत्वमित्याशंक्यैकत्वसमर्थनायाह ॥
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणां ॥ १२ ॥ इह ह्यसतां भावानामुत्पत्तिर्न युक्तिमती ॥
तेषां सत्त्वसंबंधायोगात् न हि शशविषाणादीनां क्वचिदपि सत्त्वसंबंधो दृष्टः क्वचित् निरुपा
ख्ये च कार्ये किमुद्दिश्य कारणानि प्रवर्तेरन् न हि असंतं विषयमनालोच्य कश्चित्प्रवर्तते सतामपि

निरोधात्तनाभावसंबंधोस्ति यत्स्वरूपेण लब्धसत्ताकं तत्कथं निरूपाख्यतामभावरूपतां भजन्ते नवि
रुद्धरूपस्वीकरोतीत्यर्थः ॥ तस्मात्सतो नाशासंभवादसतश्चोत्पत्त्यसंभवात्तैस्तैर्धर्मैर्विपरिणममानो ध
३९ र्मी सदैकरूपतयैवावतिष्ठते धर्मास्त्वौपाधिकत्वेन त्रैयध्विकत्वेन व्यवस्थिताः स्वस्मिन्नध्वनि
व्यवस्थिता न स्वरूपं त्यजन्ति ॥ वर्तमानेध्वनि व्यवस्थिताः केवलं भोग्यतां भजन्ते ॥ तस्माद्धर्माणामेवाती
तानागताध्वभेदास्तेनैव च रूपेण कार्यकारणभावोस्मिन्दर्शने प्रतिपाद्यते ॥ तस्मादपवर्गपर्यन्तमे
कमेव चित्तं धर्मितयानुवर्तमानं न निन्होतुं पार्यते ॥ त एते धर्मधर्मिणः किंरूपा इत्याह ॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा
गुणात्मानः ॥ १३ ॥ य एते धर्मधर्मिणः प्रोक्तास्ते व्यक्तसूक्ष्मभेदेन व्यवस्थिता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपाः
तदात्मानः तत्स्वभावाः तत्परिणामरूपा इत्यर्थः ॥ यतः सत्त्वरजस्तमोभिः सुखदुःखमोहरूपैः सर्वे
षां बाह्याभ्यंतरभेदभिन्नानां भावव्यक्तीनां अन्वयोनुगमो दृश्यते ॥ यच्च यदन्वयि तत्परिणामरूप
दृष्टं ॥ यथा घटादि मृदन्वयान्मृत्परिणामरूपाः ॥ यद्येते त्रयो गुणाः सर्वत्र मूलकारणं कथमेको धर्मीति ३९
व्यपदेश इत्याशंक्याह ॥ परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वं ॥ १४ ॥ यद्यपि त्रयो गुणास्तथापि तेषां अंगांगी

भावगमनलक्षणोयं परिणामः क्वचित्सत्वमंगी क्वचिद्रजः क्वचित्तमइत्येवंरूपः तस्यैकत्वाद्वस्तुनस्तत्वमेकत्वमुच्यते
यथेयं पृथिवी॥ अयं वायुरित्यादि॥ ननु विज्ञानव्यतिरिक्ते सत्यर्थे वस्त्वेकमनेकं वा वक्तुं शक्यते यदा विज्ञानमेव वासना
वशात्कार्यकारणभावेनावस्थितं तथा प्रतिभाति तदा कथमेतच्छक्यते वक्तुं इत्याशंक्याह॥ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्वि
भक्तः पंथाः॥१५॥ तयोर्ज्ञानार्थयोर्विभक्तः पंथाः विविक्तो मार्गो भेद इति यावत्॥ कथं वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् समाने
वस्तुनि आश्रावुपलभ्यमाने नानाप्रमातॄणां चित्तभेदः सुखदुःखमोहरूपतया समुपलभ्यते तथा ह्येकस्यां रूपला
वण्यवत्यां योषित्युपलभ्यमानायां सरागस्य सुखमुत्पद्यते॥ सपत्न्यास्तु द्वेषः॥ परिव्राजकादेर्घृणा इत्येकस्मिन्नपि
वस्तुनि नानाविधचित्तोदयात्कथं चैकचित्तकार्यत्वं वस्तुनः एकचित्तकार्यत्वे वस्त्वेकरूपतयैवावभासेत॥ किंच चि
त्तकार्यत्वे वस्तुनो यदा यस्य चित्तस्य यद्वस्तु कार्यं तस्मिन्नर्थान्तरव्यासक्ते चित्ते तद्वस्तु न किंचित्स्यात् भवत्विति चेन्न
तदेव कथमन्यैर्बहुभिरुपलभ्यते तस्मान्न चित्तकार्यं अथ युगपद्बहुभिः सोर्थः क्रियते तदा बहुभिर्निर्मितस्य तस्यार्थस्यै
कनिर्मिताद्वैलक्षण्यं स्यात्॥ यदि च वैलक्षण्यं नेष्यते॥ तदा कारणभेदे सति कार्यभेदः स्यात् भावे निर्हेतुकमेकरूपं वा
जगत्स्यात्॥ एतदुक्तं भवति सत्स्वपि भिन्नेषु कारणेषु यदि कार्यस्याभेदस्तदा समग्रं जगन्नानाविधकारणजन्यमेकरूपं

८० स्यात् कारणादाननुगमात्त्वात्तं त्र्यमनिर्हेतुकं स्यात् ॥ यद्येवं कथं तेन त्रिगुणात्मनार्थेनैकस्यैव प्रमातुः सु
खदुःखमोहमया त्रिज्ञानान्नि जन्यते ॥ मैवं ॥ यथार्थश्चित्रिगुणस्तथा चित्तमपि त्रिगुणं तस्य चार्थप्रतिभा
सो तस्तस्तैधर्मादयः सहकारिकारणं तदुद्भवाभिभववशाच्चित्तस्य तेन रूपेणाभिव्यक्तिः तथा च कामुक
स्य सन्निहितायां योषिति धर्मसहकृतं सत्त्वस्यांगितया परिणममाणं सुखमयं भवति तदेवाधर्म
सहकारि रजसोंगितया दुःखरूपं सपत्नीमात्रस्य भवति तीव्राधर्मसहकारितया तमसोंगित्वेन कोप
मानायाः सपत्न्यां मोहं भवति तस्माच्चित्तान्यतिरिक्तोयमर्थस्य व्यवस्थापितं ॥ यद्यस्ति बाह्योर्थः
तदेवं चित्तेर्थे चित्तयोस्तादात्म्यविरोधान्न कार्यकारणभावः ॥ कारणभेदस्य सत्यपि कार्यभेदप्रसंगादितिः
त्तान। व्यतिरिक्तत्वमर्थस्य व्यवस्थापितं ॥ यद्येवं ज्ञानं चेत् प्रकाशकत्वाद्ग्रहणस्वभावं ॥ अर्थस्याप्रकाश
कत्वाद्ग्राह्यस्वभावत्वं तत् कथं युगपत्सर्वानर्थान्न गृह्णाति न स्मरति चेत्याशंक्य परिहारं वक्तुमाह ८०
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातं ॥१७॥ तस्यार्थस्योपरागादाकारसमर्पणाच्चित्ते बाह्यं
वस्तु ज्ञातं च भवति अयमर्थः सर्वोपि पदार्थः आत्मलाभे सामग्रीमपेक्षते नी।लादिज्ञानं चो

पजायमानं इंद्रियप्रणालिकासमागतमर्थोपरागं सहकारिकारणत्वेनापेक्षते व्यतिरिक्तस्यार्थस्य
संबंधाभावात् ग्रहीतुमशक्यत्वात्ततश्च येनैवार्थेनास्य ज्ञानस्य स्वरूपोपरागः कृतस्तमेवार्थं तत्
ज्ञानं व्यवहारयोग्यतां नयति ततश्च सोऽर्थो ज्ञात इत्युच्यते येनाकारेण न समर्पितः सोऽज्ञातत्वेन व्यवह्रि
यते यस्मिंश्चानुभूतेऽर्थे सदृशादिरर्थः संस्कारमुद्बोधयन् सहकारिणतां प्रतिपद्यते तस्मिन्नेवार्थे
स्मृतिरुपजायत इति न सर्वत्र ज्ञानं नापि सर्वत्र स्मृतिरिति न कश्चिद्विरोधः यद्येवं प्रमाता पुरु
षोऽपि यस्मिन्काले नीलं संवेदयति न तस्मिन्नेव काले पीतमतश्चित्तस्यापि कदाचित् ग्रहीतृरूपत्वा
दाकारग्रहणे परिणामित्वप्रासमित्याशंक्य परिहर्तुमाह ॥ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुष
स्यापरिणामात् ॥१८॥ या एताश्चित्तस्य प्रमाणविपर्ययादिरूपा वृत्तयस्तास्तत्प्रभोस्तस्य चित्तस्य
ग्रहीतुः पुरुषस्य सदा सर्वकालमेव ज्ञेयास्तस्य चिद्रूपतया परिणामात् परिणामित्वाभावादि
त्यर्थः यद्यसावपरिणामी स्यात् तदा परिणामस्य कादाचित्कत्वात्तासां चित्तवृत्तीनां सदा ज्ञातत्वं नो
पपद्येत अयमर्थः पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेन व्यवस्थितस्य यदन्तरंगं तद्येन निर्म

४१ त्वसत्वं तस्यापि संदेहावस्थितत्वाद्येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तथाविधस्य द्रव्यस्य संदेहविच्छायासं
क्रांतिसद्भावतस्यां सत्यामसिद्धं सदाज्ञातत्वं इति न कदाचित्परिणामित्वान्नरोकः ॥ ननु चित्तमेव सत्त्वोत्कर्षा
घटादि प्रकाशात्मकं प्रकाशात्मकश्च स्वपरप्रकाशरूपत्वादात्मानमर्थं च प्रकाशयतीति तावतैव व्यवहारपरिसमाप्तेः
किं ग्रहीत्रंतरेणेत्याशंकामपनेतुमाह ॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १८ ॥ तच्चित्तं स्वाभासं स्वप्रकाशकं न
भवति पुरुषवेद्यं भवतीति यावत् कुतो दृश्यत्वात् ॥ यत्किल दृश्यं ॥ द्रष्टृवेद्यं दृष्टं ॥ यथा घटादि तथा चेदं चि
त्तं ॥ तस्मान्न स्वाभासं ॥ ननु च साध्याविशिष्टोयं हेतुः दृश्यत्वमेव चित्तस्यासिद्धं ॥ किंच स्वबुद्धिसंवेदनद्वा
रेण पुरुषाणां हिताहितप्राप्तिपरिहाररूपाः प्रवृत्तयो दृश्यंते ॥ तथाहि ॥ क्रुद्धोहं भीतोहमत्र मे रागइ
त्येवमाद्यासंविद्बुद्धिसंवेदने नोपपद्यते संप्रत्येत्याशंकां निरसितुमाह ॥ एकसमये चोभयानवधारणं
१९ ॥ अर्थस्य संवित्तिरिदंतया व्यवहारयोग्यतापादनं ॥ अयमर्थः ॥ सुखहेतुर्दुःखहेतुर्बुद्धिश्च
संविदहमित्येवमाकारेण सुखदुःखरूपतया व्यवहारक्षमतापादनमेवंविधं व्यापारद्वयं सुखहेतुर्वृत्ति द्वय
मर्थप्रत्यक्षताकाले न युगपत्कर्तुं शक्यं विरोधात् ॥ नहि विरुद्धयोर्व्यापारयोर्युगपत्संभवोस्ति ॥ अ ४१

तस्मिन्काले उभयस्य स्वरूपस्यावधारयितुमशक्यत्वात् न चित्तं स्वप्रकाशमित्युक्तं भवति किं चैवंविधव्या
पारद्वयनिष्पादस्य फलद्वयस्यासंवेदनाद्बहिर्मुखतयैवार्थनिष्ठत्वेन चित्तस्य संवेदनार्थमेव फलं न स्वनिष्ठमित्य
र्थः ॥ ननु मा भूत् बुद्धेः स्वयं ग्रहणं बुद्ध्यंतरेण तु भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ चित्तांतरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिसंक
रश्च ॥ २० ॥ यदि हि बुद्धिर्बुद्ध्यंतरेण वेद्यते न स्वतः सापि बुद्धिः स्वयमबुद्धा बुद्ध्यंतरं प्रकाशयितुमसमर्थेति तस्याः ग्राहकं बुद्ध्यं
तरं कल्पनीयं ॥ तस्याप्यन्यदित्यनवस्था नाम पुरुषायुषेणाप्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् ॥ न हि प्रतीतायामर्थः ॥ प्रतीत इति भव
ति स्मृतिसंकरश्च प्राप्नोति रूपे रसे वा समुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहिकाणामनंतानां बुद्धीनामुत्पन्नेर्बुद्धिजनितैः संस्कारैर्यदा यु
गपद्बहवः स्मृतयः क्रियंते तदा बुद्धेरपर्यवसानात् बुद्धिस्मृतीनां च बहूनां युगपदुत्पन्नेः कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति
ज्ञातुमशक्यत्वात् स्मृतीनां संकरः स्यात् इयं रूपस्मृतिरियं रसस्मृतिरिति न ज्ञायते ॥ ननु च बुद्धेः स्वप्रकाशकत्वाभावे बु
द्ध्यंतरेण चासंवेदने कथमयं विषयसंवेदनरूपो व्यवहार इत्याशंक्य स्वमते सिद्धांतमाह ॥ चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारा
पत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनं ॥ २१ ॥ पुरुषश्चिद्रूपत्वाच्चितिः सा अप्रतिसंक्रमा न विद्यते प्रतिसंक्रमोऽन्यत्र गमनं यस्याः सा तथोक्ता
५ अन्यैः संकीर्णेति यावत् ॥ यथा गुणा अंगांगिभावलक्षणे परिणामे अंगिनं गुणमुपसंक्रामंति ॥ तद्रूपतां स्वीकुर्वंति वा परं ते
यथा वा लोके परमाणवः प्रसरंतो विषयं निरूपयंति नैवं चितिशक्तिस्तस्या हि सर्वदैकरूपतया

४२ स्वतिष्ठत्वेनव्यवस्छिनत्वात् ॥ अतस्तत्संनिधाने यदा बुद्धिस्तदाकारतामापद्यते चेतनेवोपजायते
बुद्धिश्चिप्रतिसंक्रांताश्च यदा चितिशक्तिर्बुद्धिवृत्ति अयस्तानथासंपद्यते तदा बुद्धेः स्वस्यात्म
नो वेदनं भवतीत्यर्थः ॥ इत्थं स्वसंविदितं चित्तं सर्वार्थग्रहणसामर्थ्येन सकलव्यवहारनिर्वाहक्ष
मं भवतीत्याह ॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं ॥ २२ ॥ द्रष्टा पुरुषस्तेनोपरक्तं तत्संनिधानेन तद्रूपता
मिव प्राप्तं विषयोपरक्तं गृहीतविषयाकारपरिणामं यदा भवति तदा तदेव सर्वार्थग्रहणसमं
र्थं जायते यथा निर्मलस्फटिकदर्पणादि एव प्रतिबिंबग्रहणसमर्थ एवं रजस्तमोभ्यामनभि
भूतं सत्वं शुद्धत्वात् चिच्छायाग्रहणसमर्थं भवति न पुनरशुद्धत्वात् ॥ रजस्तमसी इति अतोन्यग्भू
तरजस्तमोरूपसंगितया सत्वं निश्चलप्रदीपशिखाकारं सदैवरूपतया परिणाममानं चिच्छा
याग्रहणसामर्थ्यादामोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते यथा अयस्कांतसन्निधाने लोहस्य चलनमावि ॥४२
र्भवति ॥ एवं चिद्रूपपुरुषसन्निधाने सत्वस्याभिव्यंग्यमभिव्यज्यते चैतन्यं अत एवास्मिन् दर्श
ने द्वे चिच्छक्ती नित्योदिताभिव्यंग्या च नित्योदिता चिच्छक्तिः पुरुषस्तत्सन्निधानादभिव्यक्त
मभिव्यंग्यचैतन्यं सत्वं अभिव्यंग्या चिच्छक्तिः तत् दसनसंनिहितत्वादंतरंगपुरुषस्य भोग्य

तांप्रतिपद्यते॥ तदेवं शांतब्रह्मवादिभिः सांख्यैः पुरुषस्य परमात्मनोऽधिष्ठेयं कर्मात्मरूपं सुखदुः
खभोक्तृतयाभ्युपदिश्यते यदत्यंतानुद्रिक्तत्वादेकस्यापि गुणस्य कदाचित्कस्यचिदुद्गिल्लत्वात्त्रिगुणंप्र
तिक्षणं परिणममानं सुखदुःखमोहात्मकं मनो निर्मलेतरस्मिन् कर्मात्मरूपे शुद्धे सत्त्वे स्वाकारस
मर्पणद्वारेण संवेद्यतामापादयति॥ तच्छुद्धमाद्यं चित्तसत्त्वमेकतः प्रतिसंक्रांतचिच्छायमन्यतो गृही
तविषयाकारेण चित्तेनोपढौकितस्वाकारं चितिसंक्रांतिबलाच्चेतयमानं वास्तवचैतन्याभावे
ऽपि सुखदुःखरूपं भोगमनुभवति स एव भोगोऽत्यंतसान्निध्येन विवेकाग्रहणाद्भोक्तुरपि
पुरुषस्य भोग इत्यभ्युपदिश्यते॥ अनेनैवाभिप्रायेण विंध्यवासिनोक्तं सत्त्वतप्तत्वमेव पुरुषत
प्तत्वमिति। अन्यत्रापि बिंबच्छायासदृशाच्चिच्छायांतरोद्भवः प्रतिबिंबशब्देनोच्यते॥ एवं सत्येपि पौ
रुषेयचिच्छायासदृशस्वकीयचिच्छायांतराभिव्यक्तिः प्रतिबिंबशब्दार्थः॥ ननु प्रतिबिंबनं नामा
निर्मलस्य नियतपरिणामस्य निर्मले दृष्टं॥ यथा मुखस्य दर्पणे सत्यं तन्निर्मलस्य व्यापकस्य पुरुष
स्य तस्मादनिर्मले सत्त्वे कथं प्रतिबिंबनमुपपद्यते उच्यते॥ प्रतिबिंबनस्य स्वरूपमनवगच्छ

ता भवतेन तमभ्यथापि येव सत्त्वगताया अभिव्यंग्यायाश्चिच्छक्तेः पुरुषस्य सान्निध्ये भिव्यक्तिः सेव प्रतिबि
४३ बनमुच्यते ॥ यादर्शी पुरुषगताश्चिच्छक्तिस्तत्छायातत्राप्याविर्भवतीति ॥ यदप्युक्तमसंते निर्मलसत्त्व
लः पुरुषः कथमनिर्मले सत्त्वे प्रतिसंक्रामतीति ॥ तदप्यनैकांतिकं नैर्मल्यादपकृष्टे पि जलादावादि
त्यादयः प्रतिसंक्रांताः समुपलभ्यंते यदप्युक्तं ॥ अपरिच्छिन्नस्य नास्ति प्रतिसंक्रांतिरिति ॥ तदप्यनुप
पन्नं ॥ व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादौ प्रतिसंक्रांतिदर्शनात् ॥ एवं सति न कदाचिदनुपपत्तिः प्रति
बिंबदर्शनस्य ॥ ननु सात्विकपरिणामरूपे बुद्धिसत्त्वे पुरुषसन्निधानादभिव्यंग्यायाश्चिच्छक्तेः बा
ह्यार्थाकारसंक्रांतौ पुरुषस्य सुखदुःखरूपो भोग इत्युक्तं तदनुपपन्नं ॥ तदेव चित्तसत्त्वं प्रकृष्ट
तापरिणतायां कथं संभवतीति किमर्थश्च तस्याः परिणामः ॥ अत्रोच्यते पुरुषार्थो भोगसंपाद
नं तया कर्तव्यं ॥ अतः पुरुषार्थकर्तव्यतया तस्याः प्रकृतएव परिणामः ॥ तन्नोपपन्नं ॥ पुरुषार्थ
कर्तव्यतायाएवानुपपत्तेः ॥ पुरुषार्थो मया कर्तव्य इत्येवंविधो ध्यवसायः ॥ पुरुषार्थकर्तव्यतो ४३
च्यते ॥ जडायाश्च प्रकृतेः कथं प्रथममेवेवं विधो मया कर्तव्य इत्येवंविधो ध्यवसायः ॥ अस्ति चे

रध्यवसायः कथं जडस्य ॥ अत्रोच्यते ॥ अनुलोमप्रतिलोमलक्षणपरिणामद्वये सहजं शक्तिद्वयमस्ति त
देव पुरुषार्थकर्तव्यतोच्यते ॥ साच शक्ति अचेतनाया अपि प्रकृतेः सहजैव तत्र महदादिमहाभूत
पर्यंतोस्या बहिर्मुखतयानुलोमः परिणामः पुनः स्वकारणानुप्रवेशद्वारेणास्मितांतः प्रतिलोमः
परिणामः ॥ इह च पुरुषस्याभोगसमाप्तेः सहजशक्तिद्वयक्षयात् कृतार्था प्रकृतिर्न पुनः परिणा
ममारभते ॥ एवंविधायां च पुरुषार्थकर्तव्यतायां जडाया अपि प्रकृतेर्न काचिदनुपपत्तिः ॥ ननु य
दीदृशी शक्तिः सहजैव प्रधानस्यास्ति तत्किमर्थं मोक्षार्थिभिर्मोक्षाय यत्नः क्रियते ॥ मोक्षस्यान
र्थे निवर्तनीयत्वेन तदुपदेशकशास्त्रस्याप्यनर्थत्वमुच्यते ॥ योयं प्रकृतिपुरुषयोरनादिर्भोग्यभो
क्तृभावलक्षणः संबंधे तस्मिन् सति व्यक्तचेतनायाः प्रकृतेः कर्तृत्वाभिमानान् दुःखानुभवे स
ति कथं मियं दुःखनिवृत्तिरात्यंतिकी मम स्यादिति भवत्येवाध्यवसायः ॥ अतो दुःखनिवृत्त्युपायेउ
पदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षास्त्येव प्रधानस्य तथाभूतमेव च कर्मानुरूपं बुद्धिसत्वशास्त्रोपदेश
स्य विषयः ॥ दर्शनांतरेष्वप्येवंविध एवाविद्यास्वभावः शास्त्रेपि क्रियते ॥ स च मोक्षायप्रयतमा

न एवंविधमेव शास्त्रोपदेशं सहकारिणमस्य मोक्षाख्यं फलमासादयति ॥ सर्वाण्येव च कार्याणि
४४ प्राप्तायां सामग्र्यामात्मानं लभंते ॥ अस्य च प्रतिलोमपरिणामद्वारेणोत्पद्यमानस्य मोक्षाख्यकार्य-
स्येदृश्येव सामग्री प्रमाणेन निश्चिता ॥ प्रकारांतरेणानुपपत्तेः ॥ अतस्तां विना कथं भवितुमर्हति ॥ अ-
तश्चित्तमेतत् संक्रांतविषयोपरागमभिव्यक्तचिच्छायं बुद्धिसत्त्वविषयनिश्चयद्वारेण समग्रां
लोकयात्रां निर्वाहयतीति ॥ एवंविधमेव चित्तं पश्यंतो ॥ भ्रांताः स्वसंवेदनं चित्तं चित्तमात्रं जगदित्येवं
ब्रुवाणाः प्रतिबोधिता भवंति ॥ ननु यद्येवंविधादेव चित्तात् सकलव्यवहारनिष्पत्तिः कथं प्रमाणशू-
न्योऽद्रष्टा अभ्युपगम्यते इत्याशंक्य द्रष्टरि प्रमाणमाह ॥ तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परा-
४४ र्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥ तदेवं चित्तसंख्यातुमशक्याभिर्वासनाभिश्चित्रमपि नानारूपम-
पि परार्थं परस्य स्वामिनो भोक्तुर्भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयतीति ॥ कुतः ॥ संहत्यकारित्वा-
त् ॥ संहत्य संभूय मिलित्वार्थक्रियाकारित्वात् यच्च संहत्यार्थक्रियाकारि तत्परार्थं दृष्टं ॥ यथा श-
यनासनादि ॥ सत्त्वरजस्तमांसि च चित्तलक्षणपरिणामभाञ्जि संहत्यकारीणि ॥ अतः परार्थानि ॥

पश्च परः पुरुषः॥ ननु यादृशेन शयनासनादिना परेण शरीरवता परार्थत्वमुपलब्धं तत् दृष्टान्त
बलेन तादृश एव परः सिध्यति यादृशश्च भवतां परो संहतरूपोभिप्रेतस्तद्विपरीतस्य सिद्धेरनिष्ट
पविषयको हेतुरुच्यते॥ यद्यपि सामान्येन परार्थत्वमात्रत्वेन व्याप्तिर्ग्रहीता॥ तथापि सत्वादिविलक्ष
णधर्मिपर्यालोचनया तद्विलक्षण एव भोक्ता परः प्रसिध्यति॥ यथा चंदनवनादनेच्छिखावति गिरिणि विल
क्षणाद्धूमाद्वह्निरनुमीयमान इतरवह्निविलक्षणश्चंदनप्रभवः प्रतीयते॥ एवमिहापि विलक्षणस्य सत्त
स्यस्यभोगस्य परार्थ्येनुमीयमाने तथाविध एव भोक्ताधिष्ठाता परः चिन्मात्ररूपोऽसंहतः सि
ध्यति॥ यच्च तस्य परत्वं सर्वोत्कृष्टत्वमेव प्रतीयते॥ तथा तामसेभ्यो विषयेभ्यः प्रकृष्यते शरी
रं प्रकाशरूपेंद्रियाश्रयत्वात्॥ तस्मादपि प्रकृष्यंते इंद्रियाणि ततोपि प्रकृष्टं सत्वं प्रकाशरूपं त
स्यापि यः प्रकाशकः प्रकाश्यविलक्षणः स चिद्रूप एव भवति इति॥ कुतस्तस्य संहतत्वं॥ इदानीं
शास्त्रफलं कैवल्यं निर्णेतुं दशभिः सूत्रैरुपक्रमते॥ विशेषदर्शिन आत्मभावनानिवृत्तिः॥
२५॥ एवं सत्वपुरुषयोरन्यत्वे साधिते यस्तयोर्विशेषं पश्यति अयमस्मादन्य इत्येवंरूपेण स्य

चित्तात्मचित्तस्वरूपस्य चित्ते या आत्मभावभावना सा निवर्तते॥ चित्तमेव कर्तृ भोक्तृ स्यात् पित्स्यभिमानो निवर्त
४५ ते॥ तस्मिन्सति किं भवतीत्याह॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तं॥ २५॥ यदस्याज्ञानपथनिम्नं
बहिर्मुखं विषयोपभोगफलं चित्तमासीत्तदिदानीं विवेकनिम्नं विवेकमार्गबाह्यंतर्मुखं कैवल्यं
प्राग्भारं कैवल्यफलं कैवल्यप्राग्भारं भवांसंपद्यत इति॥ अस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते ये अंतरायाः प्रादुर्भ
वंति तेषां हेतुप्रतिपादनद्वारेण सागोपायमाह॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययांतराणि संस्कारेभ्यः॥ २६॥ तस्मि
न्समाधौ स्थितस्य छिद्रेष्वंतरालेषु यानि प्रत्ययांतराणि व्युत्थानरूपाणि ज्ञानानि तानि प्राक्तनेभ्यो
व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्योऽहं ममेत्येवंरूपाणि क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रभवंति॥ अंतःकरणोच्छि
त्तिद्वारेण तेषां हानं कर्तव्यमित्युक्तं भवति॥ हानोपायः पूर्वमेवोक्त इत्याह॥ हानमेषां क्लेशवदुक्तं॥ २७
यथा क्लेशानामविद्यादीनां हानं पूर्वमुक्तं तथा संस्काराणामपि कर्तव्यं॥ यथा क्लेशा ज्ञानाग्निना प्लुष्टाः ४५
दग्धबीजकल्पा न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं लभते॥ तथा संस्कारा अपि॥ एवं प्रत्ययांतरानुदयेन स्थिरीभूते स
माधौ यादृशस्य योगिनः समाधिप्रकर्षप्राप्तिर्भवति॥ तथाविधमुपायमाह॥ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्यस

र्वथाविवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥२९॥ प्रसंख्यानं यावतां तत्वानां यथाक्रमं व्यवस्थितानां प
रस्परविलक्षणस्वरूपपरिभावनं ॥ तस्मिन्ससस्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणाम
नुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिशेषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति ॥ कृष्णशुक्लं धर्मं परपुरुषा
र्थसाधकं मेहति सिंचतीति धर्ममेघः अनेन प्रकृष्टस्य धर्मस्यैव ज्ञानहेतुत्वमित्युपपादितं भवति
तस्माद्धर्ममेघात्किं भवतीत्यत आह ॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥२९॥ क्लेशानामविद्यादीनाम
भिनिवेशान्तानां कर्मणां च शुक्लकृष्णादिभेदेन त्रिविधानां ज्ञानोदयात् पूर्वपूर्वकारणनिवृत्त्या
निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ निवृत्तेषु किं भवतीत्यत आह ॥ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानंत्याज्ज्ञे
यमल्पं ॥३०॥ आव्रियते चित्तमेभिरित्यावरणानि क्लेशाः तेभ्योपेतस्य तद्विरहितस्य ज्ञान
स्यगतघनगगननिभस्यार्कगगनप्रतिमस्यानंत्यादनवच्छेदात्तज्ज्ञेयमल्[illegible] गणनास्पदं भवति ॥
अक्लेशेनैव सर्वं ज्ञेयं जानातीत्यर्थः ॥ ततः किमित्यत आह ॥ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमस
माप्तिर्गुणानां ॥३१॥ कृतौ निष्पादितौ भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थः प्रयोजनं यैस्ते कृतार्था

गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि एषां परिणाम आ पुरुषार्थसमाप्तेरानुलोम्येन प्रातिलोम्येन चांगांगिभा
५८ वस्थितिलक्षणः तस्य योऽसौ क्रमो वक्ष्यमाणस्तस्य परिसमाप्तिर्निष्ठा न पुनरुद्भव इत्यर्थः ॥ क्रमस्यो
नु लक्षणमाह ॥ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३२ ॥ क्षणोऽल्पीयान्कालः तस्य
योऽसौ प्रतियोगी एकक्षणविलक्षणः परिणामोऽपरान्तनिर्ग्राह्यः ॥ अनुभूतेषु क्षणेषु पश्चात्सं
कलनबुद्ध्या यो गृह्यते स क्षणानां क्रम उच्यते ॥ न ह्यननुभूतेषु क्षणेषु क्रमः परिज्ञातुं शक्यः ॥ इ
दानीं फलभूतस्य कैवल्यस्यासाधारणं स्वरूपमाह ॥ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तेरिति ॥ ३४ ॥ समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्र
तिप्रसवः प्रतिलोमपरिणामसमाप्तौ विकारानुद्भवः यदि वा चितिशक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूप
मात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमु[illegible]ते ॥ पुनर्बुद्धिसत्त्वानधिगमे सति स्वरूपमात्रेऽवस्थाने ॥ मेन ५८
केवलमस्मद्दर्शने क्षेत्रज्ञः कैवल्यावस्थायामेवंभूतश्चिद्रूपो दर्शनान्तरेष्वपि विमृश्यमाण एवंरू
प एवावतिष्ठते नथाहि ॥ संसारदशायामात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वानुसंधातृत्वमयः प्रतीयते ॥ अन्य

धायपयमेकः क्षेत्रज्ञस्तथाविधो न स्यात्॥ तदा ज्ञानलक्षणानामेव पूर्वापरानुसंधानशून्यानां भावेनि
यतः कर्मफलसंबंधो न स्यात्॥ कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगश्च॥ यदि येनैवमात्मनोपरि इष्टमनुष्ठितं क
र्म तस्यैव भोक्तृत्वं भवेत्तदा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो प्रवृत्तिः सर्वस्य घटेत् सर्वस्यैव व्यवहारस्य ह
नोपादानलक्षणावस्थानुसंधानेनैव व्याप्तत्वात्॥ ज्ञानलक्षणानां परस्परभेदेनानुसंधानशून्य
त्वादनुसंधानाभावे कस्यापि व्यवहारस्यानुपपत्तेः॥ कर्ता भोक्तानुसंधाता यः स आत्मेति व्यवस्था
प्य ते मोक्षदशायां तु सकलग्राह्यग्राहकलक्षणव्यवहाराभावाच्चैतन्यमात्रमेव तस्यामवशि
ते तच्चैतन्यं चितिमात्रत्वेनैवावतिष्ठते न पुनरात्मसंवेदनेन॥ यस्माद्विषयग्रहणसमर्थत्वमेव चि
ते रूपं नात्मग्राह्यत्वं॥ तथाहि॥ अर्थश्चित्या वेद्यमानो यमिति यावत् नेदं स्वरूपं वेद्यमानमहमिति न पुनर्यु
गपद्बहिर्मुखतालक्षणं व्यापारद्वयं परस्परविरुद्धं कर्तुं शक्यं॥ अत एकस्मिन् समये व्यापारद्वयस्य कर्तुमश
क्यत्वाच्चिद्रूपेनैवावतिष्ठते॥ अतो मोक्षावस्थायां निःशेषाधिकारेषु गुणेषु चिन्मात्ररूप एवात्मा अवति
ष्ठत इत्येवमुक्तं॥ संसारदशायां तु एवंभूतस्यैव कर्तृत्वं भोक्तृत्वमनुसंधातृत्वं च सर्वमुपपद्यते॥ तथाहि

४८ योयं प्रकृत्या सहनादिर्नैसर्गीकोस्य भोग्यभोक्तृभावलक्षणः ॥ संबंधो विवेकख्यातिमर्यादः ॥ तस्मिन्
सति पुरुषार्थकर्त्तव्यतारूपप्रणालिकया सत्वावैयामहदादिभावेन परिणतिः तस्यां योगसतियदात्मनोधि
ष्ठातृत्वं चिच्छायासमर्पणसामर्थ्यं बुद्धिसत्वस्य च चिच्छायाग्रहणसामर्थ्यं चिद्रवछायायाः स्वबुद्धेर्योयं क
र्तृत्वभोक्तृत्वाध्यवसायः ॥ तत एव सर्वस्यानुसंधानपूर्वस्य व्यवहारस्य निष्पत्तेः किमन्यैः प्रक्लृ
प्तिभिः कल्पनाजालैः यदि पुनरेवंभूतभंगीव्यतिरेकेण पारमार्थिकमात्मनः कर्तृत्वाद्यंगीक्रि
येत तदास्य परिणामित्वप्रसंगः ॥ परिणामित्वाच्चानित्यत्वे तस्यात्मत्वमेव न स्यात् ॥ नह्येकस्मिन्ने
व समये एकेनवरूपेण परस्परविरुद्धावस्थानुभवः संभवति ॥ तथाहि ॥ यस्यामवस्थायामात्मनः स
मवेते सुखे समुत्पन्ने तस्यानुभवितृत्वं न तस्यामवस्थायां दुःखानुभवितृत्वं ॥ अतोऽवस्थायाना
नात्वात्तदभिन्नस्यावस्थावतोऽपि नानात्वं ॥ नानात्वेन परिणामित्वान्नात्मत्वं नापि नित्यत्वं ॥ अ
तएव नूंगात ब्रह्मवादिभिः सांख्यैरात्मनः सदैव संसारदशायां चैकरूपत्वमंगीक्रियते ॥ ये तु वेदां ॥४८॥
तवादिनः चिदानंदमयत्वमात्मनो मोक्षे मन्यते ॥ तेषां न युक्तः पक्षः ॥ तथाहि ॥ आनंदस्य सुखरूप

त्मत्वात् सुखस्य च सदैव संवेद्यत्वेन प्रतिभासात् संवेद्यमानत्वं च संवेदनव्यतिरेकेणानुपपन्नमिति
संवेदनसंवेद्ययोरभेदोपगमादद्वैतहानिः ॥ अथ सुखात्मत्वमेव तस्योच्यते ॥ तर्हि रूपद्वयमध्यासा
दनुपपन्नं ॥ न हि संवेद्यस्य संवेदनत्वं संभवितुमर्हति ॥ किं चाद्वैतवादिभिः कर्मात्मपरमात्मभेदेनात्म
द्विधोच्यते ॥ तत्र तद्रूपेणैव रूपेण सुखदुःखभोक्तृत्वं कर्मात्मनस्तेनैव रूपेण परमात्मनः स्यात् ॥ त
दा कर्मात्मवत्परमात्मनः परिणामित्वमविद्यास्वभावत्वं च स्यात् ॥ अथ न तस्य साक्षाद्भोक्तृत्वं
किंतु तदनुपरोधकत्वमुदासीनतयाधिष्ठातृत्वेन स्वीकरोति ॥ तदास्मद्द्वैतानानुप्रवेशः ॥ अनेकरूप
ता च पूर्वमेव निराकृता ॥ किं चाविद्यास्वभावत्वे निःस्वभावत्वात्कर्तुः शास्त्राधिकारिता न तावन्नित्यनि
र्मुक्तत्वात्परमात्मनः ॥ नाप्यविद्यास्वभावत्वात्कर्मात्मनः ततश्च सकलशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगः ॥ अ
विद्यामयत्वे जगतोऽङ्गीक्रियमाणे कस्याविद्येति विचार्यमाणे न तावत्परमात्मनो नित्यमुक्तत्वाद्वि
द्यास्वरूपत्वाच्च कर्मात्मनोऽपि निःस्वभावतया शशविषाणप्रख्यत्वे कथमविद्यासंबंधः ॥ अ
थोच्यते ॥ एतदेवाविद्याया अविद्यात्वं यदविचारितरमणीयत्वं ॥ नामैवैषा हि विचारेण दिनकर

॥४८॥ स्पष्टनीहारवद्विलयमुपयाति सेवाविधेयमुच्यते॥ नैवं यद्वस्तु किंचित्कार्यं करोति तद्वस्तुरूपं कुतश्चि
द्भिन्नमभिन्नं वा वक्तव्यं अविद्यायाः संसारलक्षणप्रपंचकार्यकर्तृत्वमवस्तुरूपमंगीकर्तव्यं तस्मिन्
सत्यपि यदनिर्वाच्यत्वमुच्यते तदा कस्यचिदपि वाच्यत्वं न स्यात्॥ ब्रह्मणोप्यनिर्वाच्यत्वप्रसक्तिः त
स्मादधिष्ठानरूपताव्यतिरेकेण नान्यदात्मनो रूपमुच्यते॥ अधिष्ठानत्वं च चिद्रूपत्वमेव तद्व्यतिरि
क्तस्य धर्मस्य चित्प्रमाणेनानुपपत्तेः॥ यैरपि नव्यापकादिभिरात्मा चेतनायोगाच्चेतन इष्यते चेतना
पि तस्य मनःसंयोगजा॥ तथाहि इच्छाज्ञानप्रयत्नादयो गुणास्तस्य व्यवहारदशायामात्मनः संयो
गादुपद्यंते नैरयगुणैः स्वयं ज्ञाता कर्ता भोक्ता इति व्यपदिश्यते॥ मोक्षदशायां तु मिथ्याज्ञाननिव
र्तेन मुक्तानामविशेषाणां निरस्तेः तेषां बुध्यादीनां विशेषगुणानामसंतोच्छित्तिः॥ स्वरूपमा
त्रे प्रतिष्ठितत्वमात्मनोंगीकृतं तेषां नपुंसकः पृष्टः यत्तत्स्यादवस्थायां किमात्मत्वं व्यापकत्वादर ॥४९॥
दयो गुणाः आकाशादीनामपि संतीति॥ अतस्तद्वैलक्षण्यमात्मनः किंचिद्रूपमवश्यमंगीकर
णीय॥ आत्मत्वं लक्षणयोगः सतित्वे सर्वस्यापि हि स्वजातियोगः संभवति॥ अतो जगद्वैलक्षण्यपमं

गीकर्तृत्वस्याधिष्ठातृत्वं चिद्रूपत्वेनैव घटते नान्यथा यैरपि मीमांसकैः कर्मकर्तृस्वरूपमात्म
नोंगीक्रियते तेषां मऽपि न युक्तः पक्षः तथा सहंप्रत्ययग्राह्य आत्मा इति तेषां प्रतिज्ञा अहंप्रत्ययेन च
कर्तृत्वं कर्मत्वं चात्मन एव नैवेतद्विरुद्धत्वादुपपद्यते ॥ कर्तृत्वं प्रमातृत्वं कर्मत्वं प्रमेयत्वं नैतद्विरुद्ध
धर्माध्यासादेकस्य घटते ॥ यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं न तदेकं यथा भावाभावौ विरुद्धौ च कर्तृत्वकर्मत्वे अ
थोच्यते न कर्तृत्वकर्मत्वयोर्विरोधः किंतु कर्तृत्वकरणत्वयोः केनेत्युक्तं ॥ विरुद्धधर्माध्यासस्य तु
ल्यत्वात्कर्तृत्वकरणत्वयोरेव विरोधो न कर्तृत्वकर्मत्वयोः तस्मादहंप्रत्ययग्राह्यत्वं परिहृत्यात्म
नोऽधिष्ठातृत्वमेवोपपन्नं तच्चचेतनत्वमेव ॥ यैरपि द्रव्यबोधपर्यायभेदेनात्मनो व्यापकस्य
शरीरपरिणामस्य परिणामित्वमिष्यते ॥ तेषां व्युत्थान पराहत एव पक्षः परिणामित्वे चिद्रूप
ताभावे किमात्मन आत्मत्वं ॥ तस्मादात्मन आत्मत्वमिच्छता चिद्रूपत्वमेवात्मनोंगीकर्तव्यं ते
नाधिष्ठातृत्वमेव केचिद्रूपफलस्वरूपमेवात्मानमिच्छंति ॥ तथा हि ॥ विषयसान्निध्ये यज्ज्ञान
लक्षणा क्रिया समुत्पन्ना तस्या विषयवित्तिः फलं तस्याः फलरूपायाः संवित्तेः स्वरूपं प्रकाशरूपतया

प्रभासतेविषयश्चग्राह्यतयाअन्याग्राहकत्वेनघरमहंजानामीत्यनेनाकारेणतस्याःसमुत्पत्तेःक्रिया
॥४१॥ पाश्चकारणंकर्तृत्वंचभवतीत्यतःकर्तृत्वेभोक्तृत्वेचात्मनोर...मितितदनुपपन्नं॥यस्मान्नात्मासंविता
नांसंविल्लक्षणत्वंयुगपल्लतिपद्यतेक्रमेणवायौगपद्येप्रतीक्षणात्...कर्तृत्वेतत्समनस्यात्॥अन्यथाक्रम
णकर्तृत्वेतदेकरूपस्यघटतेएकेनरूपेणचेतस्यकर्तृत्वेतदैकरूप्यसंदेवसन्निहितत्वात्तुसर्वदा
लमेकरूपंस्यात्॥अथनानारूपत्वेपातस्यकर्तृत्वंतदापरिणामित्वंपरिणामित्वाच्चनचिद्रूपत्वं॥अ
तश्चिद्रूपत्वमात्मनइच्छतानसाक्षात्कर्तृत्वंप्रसंगीकर्तव्यं॥पाहत्तामस्माभिश्चकर्तृत्वमात्मनप्रति
पादितंकूटस्थनित्यचिद्रूपस्यतदेवोपपन्नं॥एतेनस्वप्रकाशस्यात्मनोविषयसंवित्तिद्वारेणग्राह
कत्वमभिव्यज्यतइतियेवदंतितेप्यनेनैवनिरोधकृताः॥केचित्तुविमर्शात्मकत्वेनात्मनश्चिन्मयत्वमि
छंतितैःपुनर्नविमर्शव्यतिरेकेणचिद्रूपतानिरूपयितुंशक्याजडाकिलचैवलक्षणंचिद्रूपत्वमुच्य ॥४१
ते॥तच्चाविमर्शव्यतिरेकेणनिरूप्यमाणंनान्यथावतिष्ठते॥तदनुपपन्नं॥इदमित्थमेवेदंरूपमितिया
विचारःसविमर्शउच्यतेसचास्मितायाव्यतिरेकेणोत्थानमेवनलभते॥तथाह्यात्मनआत्मन्युपजायमा

नोविमर्शोऽहमेवंभूतइत्यनेनाकारेणसंवेद्यत्वेनतच्चाहंकाराद्भिन्नस्यात्मलक्षणस्यार्थस्य
तत्रस्फुरणान्नविकल्परूपतातिक्रमः विकल्पश्चाध्यवसायात्माबुद्धिधर्मोनचिद्धर्मः कूटस्थनि
नित्यत्वेनचितेःसदैवैकरूपत्वान्नाहंकारानुप्रवेशः तदनेनसविमर्शत्वमात्मनःप्रतिपादयताबु
द्धिरेवात्मत्वेनाभ्यासात्प्रतिपादितानप्रकाशात्मनःपरस्यपुरुषस्यस्वरूपमवगतम् इत्थंसर्वेषामपि
दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वंविहायनान्यदात्मनोरूपमुपपद्यते अधिष्ठातृत्वंचचिद्रूपत्वं तच्चजडा
द्वैलक्षण्यमेवचिद्रूपतयायदधितिष्ठति तदेवभोग्यतांनयति यच्चेतनाधिष्ठितंतदेवसक
लव्यवहारयोग्यंभवति एवंचसतिकृतकृत्यत्वात्प्रधानस्यव्यापारनिवृत्तौयदात्मनःकैवल्य
मस्माभिरुक्तंतद्विहायदर्शनान्तराणामपिनान्यागतिः तस्मादिदमेवयुक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यप
रिहारेणस्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तेःकैवल्यं तदेवंसिद्ध्यन्तरेभ्योविलक्षणांसर्वसिद्धिमूर्ध
न्यभूतांसमाधिसिद्धिमभिधायजात्यन्तरपरिणामलक्षणस्यचसिद्धिविशेषस्यप्रकृत्यापूर
णमेवकारणमुपपाद्यधर्मादीनांप्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रएवसामर्थ्यमितिप्रदर्श्यनिर्मा

पा॰ तं॰

ण। चित्तानांमस्मितामात्रादुद्भव इत्युक्त्वा तेषां च योगि[चित्तस्यै]वाधिष्ठातृत्वमित्युपदर्श्य योगी
५० चित्तस्य चित्तांतरात् वैलक्षण्यमभिधाय तत्कर्मणामलौकिकत्वं चोपपाद्य विपाकानुगुणानां
वासनानामभिव्यक्तिसामर्थ्यं कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनेन व्यवहितानामपि वासनानामानं
तर्यमुपपाद्य तासामानंत्येपि हेतुफलादिद्वारेण हानमुपपन्नं अतीतादिषु धर्माणां सद्भावमुपपा
विज्ञानवादं निराकृत्य साकारवादं च प्रतिष्ठाप्य पुरुषस्य ज्ञातृत्वमुक्त्वा चित्तद्वारेण सकलव्य
वहारनिष्पत्तिमुपपाद्य पुरुषसिद्धौ प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमे
णोपयोगिनोर्थानभिधाय शास्त्रांतरेष्वेतदेव कैवल्यमुपपन्नमुपपाद्य कैवल्यस्य स्वरूपमभि
र्णीतमिति॥ व्याख्यातः कैवल्यपादः॥ सर्वेपस्य वचाः प्रतापवसते पारांतसेवानतिं प्रभ्रन्नृपस्तु ५०
धुरेषु मर्पसद्धसौ जांधरित्रीभृतः यद्वक्त्राब्जमवाप्य सर्वसुखदं वाग्देवताधिष्ठिता
सश्री भोजमहीपतिः फणिपतेः सूत्रेषु रत्तिं व्यधात्॥ इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोज

देवविरचितायां राजमार्तंडाभिधानायां पातंजलशास्त्रसूत्रवृत्तौ चतुर्थः पादः स
माप्तः ॥४॥ छ ॥ [redacted] ॥ छ ॥ शाके १७८५ दुंदुभिनामसंवत्सरे श्रीपांडुरंगक्षेत्रे ग्रं
थलेखनसमाप्तिः श्रीरस्तु ॥ श्रीपांडुरंगार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

॥इतिश्रीपातंजलसूत्रवृत्तिसमाप्त॥